

**De Vlaamse en Zeeuwse ommelopers in de
veertiende, vijftiende en zestiende eeuw**

A. de Kraker

I N H O U D

INLEIDING	171
1 HISTORISCHE SITUERING	173
Historisch-geografisch kader	173
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	177
Aanleg	179
Structuur	182
1 De aanhef of hoofding	182
2 De beginnen of belopen	184
3 De parcellering	187
4 De afsluiting	189
Geschoot en hondsmannen	191
5 De bijzonderheden	193
Vernieuwing	194
3 VISUELE KENNISMAKING	195
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	203
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	203
Gerelateerde en toetsingsbronnen	203
De polderkaart	204
Het geschotsboek	204
Het tiendkohier	205
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	205
Grondbezitsverhoudingen en bedrijfsvoering	205
Sociale geleding en familiegeschiedenis	206
Landschapsreconstructie	206
Bodem en geomorfologie	207
Toponymie	207
Archeologie	207
NOTEN	209
BIJLAGEN	215
A Vindplaatsen	215
Gebruikte afkortingen	215
A De hoofdbron: ommeloper van de watering Blankenberge	215
B De bronnen in de nabije omgeving van Blankenberge-Brugge	216
C De bronnen in Noordoost-Vlaanderen: Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe	217

D	De bronnen in Zeeland	218
B	Gedrukte bronnen en literatuur	219
	Inventarissen	219
	Bronnenpublicaties	219
	Literatuur	221
C	Begrippenlijst	227
D	Tabel met de verdeling van het grondbezit in de Brugschen polder, 1499	231

INLEIDING

In deze bijdrage staan de ommelopers of everingboeken als bron centraal. Ommelopers zijn oorspronkelijk middeleeuwse registers waarin op systematische wijze het grondbezit per waterschap of per polder werd opgetekend met het doel de waterschapslasten zo eerlijk mogelijk te verdelen. Tot de waterschapslasten in een watering, zoals de Vlaamse en Zeeuwse waterschappen traditioneel worden genoemd, worden de kosten van het onderhoud van de dijken, sluizen en waterlopen gerekend en de constructie van nieuwe kunstwerken. In de ommeloper werden alle percelen met hun grootte en relatieve ligging, de eigenaar en de gebruiker vermeld. Om die reden wordt dit document algemeen als de voorloper van het negentiende-eeuwse kadaster beschouwd.

Het samenstellen van een broncommentaar bij de ommelopers uit de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en zestiende eeuw is een omvangrijke onderneming. Niet alleen in gebieden die direct door de zee werden bedreigd, maar ook in Vlaamse parochies verder landinwaarts werden in de loop der eeuwen dergelijke registers aangelegd. Een niet onbelangrijk deel van de Nederlandse gewesten werd in de Middeleeuwen en later in zijn bestaan door de zee bedreigd. Naast de uitgestrektheid van het gebied waarin ommelopers werden gebruikt, waren er tussen al die gewesten op het terrein van de waterstaatsorganisatie verschillen. De Bourgondische centralisatie vond immers pas vanaf de vijftiende eeuw plaats en kreeg vooral zijn beslag in de bovengewestelijke bestuursorganen. Voor het midden van de zestiende eeuw was deze politiek lang niet in alle gewesten van de Nederlanden even sterk merkbaar. De verschillen tussen de gewesten bleven bestaan. Voor wat de waterstaatsorganisatie betreft was er uiteraard hier en daar wel sprake van samenvoegingen van kleine waterschappen, maar dit veranderde de administratieve werking van vele van deze nieuwe organisaties toch niet zoveel als vaak wordt verondersteld.¹ Een bijkomende, maar niet onbelangrijke vraag in dit broncommentaar is dan ook hoe wezenlijk de verschillen tussen al die wateringën onderling en of er grote verschillen tussen de Vlaamse en Zeeuwse situatie waren.

Voor de hier te bespreken ommelopers beperken we ons tot Vlaanderen, waartoe toen ook nog Zeeuws-Vlaanderen behoorde, en Zeeland met de eilanden benoorden de Westerschelde. Die keuze is bepaald door twee factoren. Allereerst is de rijkdom van de Vlaamse bronnen van belang. Niet alleen is in de Vlaamse archieven voldoende bronnenmateriaal aanwezig, maar tevens kunnen we in dit gewest de oudst bewaarde exemplaren van de ommeloper bestuderen. Verder treffen we in Vlaanderen en Zeeland uitgestrekte poldergebieden aan die voortdurend in hun bestaan door de zee werden bedreigd. Juist in deze bedreigde gebie-

den is een zo eerlijk mogelijke verdeling van de waterschapslasten een zaak van levensbelang. Tenslotte vormen de ommelopers uit de beide gewesten naar onze smaak een goed aanknopingspunt voor het onderzoek naar eenzelfde type bron elders in de Nederlanden.

Als uitgangspunt, tevens als eerste hoofdbron, hebben we de ommelopers uit de watering Blankenberge (Brugse Vrije) genomen. Deze registers worden vanaf het midden van de vijftiende eeuw bewaard, maar zijn zeker veel ouder. Ze lopen door tot aan het einde van het Ancien Régime. De watering Blankenberge was qua oppervlakte een van de grootste van zijn tijd (ruim 17.200 ha) en dat maakt de vrij volumineuze ommeloper van deze watering tevens tot een studieobject van belang. Daarnaast hebben we ter vergelijking enkele ommelopers uit de nabije omgeving van Blankenberge bestudeerd, waaronder ook enkele exemplaren uit West Zeeuws-Vlaanderen, dat tot het begin van de zeventiende eeuw deel uitmaakte van het Brugse Vrije. Eveneens hebben we alle ommelopers uit de vijftiende en zestiende eeuw uit het oostelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen, voorheen de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe, bestudeerd.

Als tweede hoofdbron zijn per eiland de Zeeuwse ommelopers, hier overloper genaamd, genomen. Het betreft hier de voormalige eilanden Walcheren, Zuid-Beveland, Schouwen en Duiveland. Alle Zeeuwse overlopers dateren uit de zestiende eeuw. Oudere exemplaren zijn in dit gewest kennelijk niet bewaard gebleven.

1 HISTORISCHE SITUERING

Historisch-geografisch kader

De historisch-geografische context waarin het ontstaan van de ommeloper moet worden geplaatst, wordt bepaald door enkele belangrijke ontwikkelingen die kort na het jaar 1000 plaats vonden. Deze ontwikkelingen zijn de sterke bevolkingsaanwas en als gevolg daarvan de toenemende druk op de ruimte. Tot circa 1000 woonden de meeste mensen in Zeeland, Holland en Kust-Vlaanderen uit bescherming tegen de zee op zandruggen en allerlei opgeworpen gronden (stellen, werven en hillen).² Slechts een gering aantal mensen woonde in kleinstedelijke centra.³ Meer in het binnenland was er onder meer bewoning langs rivieren en in gebieden met vruchtbare leemgronden. Grote delen van het kustgebied waren onderhevig aan de getijdewerking van de zee en meer landinwaarts grotere delen bedekt met vrij ontoegankelijke venen of moeren en dichte bossen.⁴ Die gebieden die in Zeeland en Kust-Vlaanderen reeds rond 1000 werden bewoond, worden met de term oudland aangeduid.

Tijdens de twee volgende eeuwen leidde bevolkingsgroei tot de stichting van talloze nieuwe parochies en steden.⁵ De behoefte aan voedsel, bouwmaterialen en brandstoffen groeide. Als gevolg hiervan werd het areaal bos teruggedrongen om ruimte te scheppen voor cultuurgrond. Vanaf de zandruggen werden de veengebieden geëxploiteerd om te voorzien in de behoefte aan brandstof en zout. Veengebieden werden deels vergraven en sedert de twaalfde eeuw ook gedraineerd.⁶ In het stroomgebied van Wester- en Oosterschelde (Zeeland en Zeeuws-Vlaanderen) werden kernen van oudland met lage dijkes beter tegen het opdringende zeewater beschermd. Mondjesmaat werden langs de zeekant wat schorren bedijkt.⁷

Toen ook na het midden van de dertiende eeuw de bevolking bleef toenemen, werden geleidelijk aan ook de meer marginale gebieden ontgonnen. Met name in Zeeland en in de Vlaamse kuststreek werden vanuit het oudland nieuwe poldergebieden drooggelegd. Het nieuwland had door opslibbing een hoger gelegen maaiveld dan het achterliggende oudland. Terwijl het nieuwland vooral een zeeverende functie kreeg, zag het oudland zich voornamelijk geconfronteerd met de lozing van het binnenwater.

De landschapsontwikkeling werd echter van tijd tot tijd onderbroken door natuurrampen. Stormvloeden deden grote afbreuk aan het inpolderingsproces in met name de nieuwe poldergebieden. Het duurde veelal geruime tijd alvorens er kon worden herdijkt. Vooral de stormvloeden in de jaren 1014, 1042 en 1134 richtten aanzienlijke schade aan in Zeeland en de Vlaamse kuststreken.⁸ Ook de stormvloeden in de jaren 1375,

1404 en 1424 waren rampzalig.⁹ De zestiende-eeuwse stormvloed, zoals die in 1509, 1511, 1530 en 1570 misten al evenmin hun vernietigende uitwerking.¹⁰ Aan Vlaamse zijde verdwenen parochies als Hontenisse voorgoed, aan Zeeuwse zijde ontstond zelfs het 'Verdronken Land van Zuid-Beveland', terwijl ook Noord-Beveland tijdelijk verdween. Het scheppen van nieuwland en het herstel van het verloren gegane territoir zijn derhalve ontwikkelingen die gelijktijdig plaatsgrepen en die regionaal grote verschillen vertonen. Eind zestiende eeuw maakte het oorlogsgeweld, gepaard gaande met militaire inundaties, in grote delen van de Noordvlaamse polderstreek een eind aan het middeleeuwse woongebied.

Door de toenemende druk op de ruimte kreeg men een dringende behoefte aan nadere administratieve regeling van grondeigendom- en bezitsverhoudingen. Uiteraard lagen de bezitsverhoudingen in grote trekken al lang vast. Maar met het oog op een eerlijke verdeling van de lasten die op grondbezit drukten, werd een zo nauwkeurig mogelijke registratie noodzaak. Het ging hier niet alleen om registratie van lasten die het dijkonderhoud raakten, maar ook om lasten die betrekking hadden op de afwatering van het oude land door de nieuwe polders. Bovendien moesten er tussen oud- en nieuwland op dit laatste punt afspraken worden gemaakt.

Niet alleen het historisch-geografische, maar ook het politieke kader waarbinnen de ommelopers zijn ontstaan, heeft een rol van betekenis gespeeld. Gezien de grote verschillen tussen de Zeeuwse overloper en de Vlaamse ommeloper is het nodig in te gaan op de ontwikkeling van het landsheerlijke gezag in Vlaanderen en in Holland en Zeeland. In de Karolingische tijd werden stukken van het rijk aan gouwgraven toebedeeld. Tegenover de levering van krijgsmiddelen hielden deze aanvankelijk afzetbare regionale potentaten zich bezig met bestuur, belastingheffing en rechtspraak. Door de invallen van Noormannen en de strijd tussen de Karolingische vorsten onderling, slaagden veel gouwgraven erin hun positie erfelijk te maken en hun territoir uit te breiden. Succesvol hierin was bijvoorbeeld de Vlaamse graaf, die vanuit Brugge en enkele andere kleinere graafschaps zijn territoriale macht wist uit te breiden over een gebied dat zich uitstreckte vanaf de Westerschelde tot aan de Noordzee en tot ver voorbij Atrecht. Zijn politieke invloed reikte echter nog veel verder. Naar binnen toe deelde hij zijn macht echter met velen, waartoe niet alleen de kleinere graven en lokale edellieden behoorden, maar ook de door de graaf zelf aangestelde burggraven. Reeds voor 1000 bestonden er drie burggraafschappen of kasselrijen, rond die tijd groeide dit aantal tot twaalf. De burggraaf, die de graaf vertegenwoordigde, stond aan het hoofd van de kasselrij. Zo vormde in het Vrije van Brugge (kernegebied van de Brugse ommelopers) de burcht van Brugge de centrale plaats waar twaalf schepenen onder leiding van de burggraaf rechtspraken. In later eeuwen bestond het college van het Vrije van Brugge uit 27 schepenen. Het territoir van het Vrije was in drie kwartieren onderverdeeld, te weten het Oosteinde, het Noordeinde en het Westeinde, waarvan elk ne-

gen leden naar genoemd college afvaardigde. In het gebied van het Vrije van Brugge lagen 35 ambachten en diverse vrije steden.¹¹ In de kasselrij Gent ontbrak een centraal college en was de rechtspraak voornamelijk in handen van de ambachtsheren. Deze laatste bestonden uit zeven schepenen die door een schout werden gemaand. Een voorbeeld in deze vormen de Vier Ambachten, bestaande uit vier colleges met elk zeven schepenen. Aan het hoofd van de Vlaamse ambachten, die overigens ondeelbaar waren, stonden de ambachtsheren, die daar erfachtige schouten werden genoemd. Zij lieten hun eigenlijke taak uitvoeren door een schout. De schepenen uit de ambachtsheren werden gerecruteerd uit de plaatselijke notabelen, voornamelijk grondeigenaren of grootpachters. Het waren juist ook deze notabelen die brede colleges (*collaties*) vormden waartoe de zeven schepenen zich wendden om algemene kwesties die het ambacht raakten gezamenlijk te overleggen. Kwamen de schepencolleges er niet uit, dan konden zij zich altijd wendden tot de Gentse schepenen in de Gentse kasselrij of tot die van het Vrije van Brugge in westelijke deel van Vlaanderen. Pas in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw, toen de Bourgondische centralisatie zich deed gevoelen, wendde men zich tot instanties als de Audiëncie, later Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer.

De Hollandse en met name de Zeeuwse situatie vertoont overeenkomstige trekken met de Vlaamse, maar er zijn ook wezenlijke verschillen. Indien we ons beperken tot alleen Zeeland, dan is allereerst de geografische situatie anders. Zeeland was rond 1000 een eilandenrijk met enkele kerngebieden. Uitgangspunt van de macht was hier wellicht niet zozeer de graaf van Holland-Zeeland, maar de lokale ambachtsheren. Hun domein, het Zeeuwse ambacht, was bij vererving of verkoop splitsbaar (ambachtsparties). Volgens Dekker vond tijdens de elfde eeuw een geleidelijke overgang plaats van het ambacht uit de domaniale sfeer naar een situatie waarbij het ambacht deel ging uitmaken van het grafelijke bestuur.¹² Tijdens de Vlaamse overheersing van Zeeland bewesten Schelde, die vanaf 1012 begon, kwam er in dit gebied een kasselrij met de hiervoor beschreven eigenschappen. Ook het gebied beoosten Schelde kreeg een burggraaf. Behalve tijdens de twaalfde eeuw was de burggraaf echter geen blijvende factor van belang in het machtsspel tussen graaf en ambachtsheren.¹³ Dit was wel het geval met de instelling van de rentmeesterschappen beoosten en bewesten Schelde, waardoor de controle van de graaf op de ambachtsheren groter werd. Hoewel de oorsprong en het aanvankelijk functioneren geheel verschillend waren, bleven er rond 1400 toch nog enkele verschillen bestaan tussen de Vlaamse en de Zeeuwse situatie. Zowel de opbouw als de structuur van de Zeeuwse overlopers bleven bepaald door de dominante aanwezigheid van de ambachtsheren, hun ambachten en ambachtsparties, terwijl daarnaast ook het verschil in terminologie, oppervlaktematen en dergelijke tussen de Zeeuwse overlopers en de Vlaamse ommelopers bleef bestaan, waarover in het onderstaande meer.

In beide gewesten speelden ook de grote geestelijke instellingen nog een rol van belang. Veelal was hier minder sprake van machtsstrijd tussen graaf en kloosters zoals die van St.-Pieters en St.-Baafs te Gent, dan tussen bijvoorbeeld graaf en ambachtsheren het geval was geweest. Vooral gedurende de twaalfde en dertiende eeuw zagen de Vlaamse graven in de kloosters van de cisterciënzer orde zoals de Duinenabdij niet alleen om politieke, maar vooral ook sociaal-economische redenen een bondgenoot. Tenslotte werden ook de steden een machtsfactor van belang, waarbij toestand in Vlaanderen meermaals in regelrechte confrontatie met de graaf uitmondde.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Het op grotere schaal in cultuur brengen van woeste gronden vereist in heel wat gevallen meer dan alleen het vastleggen van de verhoudingen van het grondbezit. In venen en moeren moet het water worden uitgeslagen, wat door het aanleggen van watergangen of waterlopen geschiedt. In zeepolders dient niet alleen het binnenwater te worden uitgeslagen, maar moet tevens het zeewater worden geweerd. Dat laatste gebeurt door de aanleg van zeedijken. Blijvende exploitatie van het land heeft alleen succes wanneer er een gezamenlijke inspanning wordt geleverd tot onderhoud van de kunstwerken. En juist die gezamenlijke inspanning, die de bewoners zich elk jaar weer opnieuw moeten getroosten, vereist ook een zekere vorm van organisatie. Aanvankelijk zal dat een inspanning zijn geweest in de vorm van fysieke arbeid,¹⁴ doch langzaam maar zeker werd dit ook een inspanning in geld.¹⁵ In beide gevallen moest een verdeling van de lasten naar draagkracht worden gemaakt. Aanvankelijk was daarbij de verhouding grondbezit en persoonlijke prestatie belangrijk, maar allengs werd de verhouding tussen grondbezit en kapitaal van belang.

Behalve de schriftelijke vastlegging van 'particulier' grondbezit door abdijen¹⁶ was het nodig om tot een gedetailleerder registratie van het grondbezit te komen. Het bleek zelfs noodzakelijk om alle grondbezit in een (polder)gebied nauwkeurig te registreren,¹⁷ niet alleen om tot een juiste lastenverdeling te komen, maar ook om de nalatigen te kunnen dwingen. Voor dit laatste was er een belangrijke taak weggelegd voor de ambachtsheren met hun vierscharen en/of schepenbanken.

De administratie van het grondbezit in het oudland bleef veelal in handen van de ambachtsheren en hun vierscharen. Dit was aanvankelijk ook in het nieuwland nog het geval. Naarmate het nieuwland zich in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw in de kuststreek steeds verder uitbreidde kwam de zorg voor deze gebieden in Vlaanderen en Zeeland geleidelijk in handen van degenen die het bedijkten. In Zeeland gaf dit aanleiding tot het ontstaan van nieuwe ambachten of de opdeling van bestaande ambachten in zogeheten ambachtsparties. In Vlaanderen kwamen er allerlei nieuwe ontvangers van particulieren of van kloosters die als grootste gegadigde hadden meegedijkt, de zogeheten 'voorleggers'. Als gevolg daarvan ontstonden in delen van Noordoost-Vlaanderen colleges van dijkschepenen of zogeheten 'dijkwetten' die ressorteerden onder de schepenbank, ook wel schepencollege van een ambacht genaamd. Deze dijkcolleges werden gemaand door een schout. Geheel tegen hun beginselen in verwierven cisterciënzer abdijen zoals Ten Duinen zelfs schoutambten in delen van de Vlaamse kuststreek. Kortom, in de loop

van de twaalfde en dertiende eeuw werd de basis gelegd voor het op grote schaal ontstaan van wateringsbesturen.¹⁸ Voor die tijd echter moeten waterschapstaken zijn uitgevoerd door reeds bestaande ambachtsheren en hun besturen die grotendeels nog in het oudland opereerden. Het ligt dan ook voor de hand dat er een geleidelijke overgang moet zijn geweest naar die van wateringsbesturen.

Zolang er bij het dijkonderhoud een persoonlijke prestatie van iedere grondbezitter werd verlangd, kon worden volstaan met het maken van allerhande mondelinge afspraken. Maar uiteindelijk moet er toch een verschriftelijking van de lastenverdeling hebben plaatsgevonden, die als het begin van de ommeloper mag worden beschouwd. Hoe deze oudste ommelopers er hebben uitgezien is niet bekend. De archieven van de oudste publiekrechtelijke organisaties met hun schouten zijn zelden bewaard gebleven. De registratie van grondeigendom vond waarschijnlijk plaats in de vorm van een soort lijst, met in de aanhef de naam van de opdrachtgevers en aan het einde een dagtekening met handtekeningen, zoals dat ook bij oorkonden of rolrekeningen het geval is.¹⁹

In Vlaanderen is men in de loop van de dertiende eeuw – en misschien al wat eerder – overgegaan tot de opmaak van de lastenverdeling over het grondbezit in de vorm van kohieren of registers. Dit leiden we af uit een beslissing van het schepencollege van het Brugse Vrije uit 1288, waarbij bij de aanleg van een dijk werd bepaald hoe groot de bijdrage per gemet moest zijn van de landen in de omliggende polders.²⁰

Er zijn echter nog andere factoren die tot het aanleggen van een register hebben genoopt. Het schieten van het geschot, dit is het verschuldigde bedrag in de waterschapslasten per gemet, wordt in geld uitgedrukt en kan derhalve niet worden opgebracht in de vorm van een persoonlijke prestatie.²¹ Daarnaast is de complexiteit van de dijkorganisatie een niet onbelangrijke factor om een en ander schriftelijk vast te leggen. Deze complexiteit houdt meestal verband met de oppervlakte van een watering, die voor het onderhoud van kunstwerken verantwoordelijk is, en hangt samen met de aard van de te onderhouden kunstwerken, zoals sluizen, heulen, inlaagdijken, etc.

Naast de behoefte om in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw een organisatie voor de waterstaat in het leven te roepen, is er nog een ontwikkeling die van invloed is geweest op het ontstaan van de ommeloper. Dit is de geleidelijke invoering van beden door de landsheer. In Zeeland werd door de graaf van Holland op onregelmatige tijden geld van de onderdanen gewenst voor de meest uiteenlopende doelen. De last van het uiteindelijk geconsenteerde bedrag werd vervolgens zo eerlijk mogelijk verdeeld over het gewest. De daartoe gebruikte verdeelsleutel was uiteraard in elk gewest anders. Tenslotte hadden in Zeeland de ambachtsheren en schouten de taak de quote van hun ambacht om te slaan over de totale oppervlakte van hun ressort. Daartoe werd de heffing van een geldbedrag op elk gemet ingesteld.²² Wanneer deze praktijk tot ontwikkeling is gekomen, is niet met zekerheid vast te stellen, maar er zijn aanwij-

zingen dat dit in Zeeland reeds in de twaalfde eeuw een normale praktijk was. De administratieve verwerking van het opbrengen van een deel van de bede was voor een bepaald poldergebied in de praktijk identiek aan die van het opbrengen van een dijkgeschot, alleen het uiteindelijke doel waartoe dit geschiedde was anders.

In Vlaanderen verwierf de vorst zijn inkomsten voornamelijk uit het eigen domein. Pas in de loop van de dertiende en veertiende eeuw trad een verschuiving op naar nieuwe bronnen van inkomsten. Zo werd in het begin van de veertiende eeuw een zogeheten *Transport van Vlaanderen* opgesteld om het bedrag van de bede op te brengen, dat de vorst door de Statenvergadering was geconsenteerd.²³ De meest kleinschalige geografische belastingeenheid was de parochie, waarin de quote in de bede bij 'ommestellinghe' werd 'gheset ende ghepoint'. De grootte in gemeten van de parochie stond vast of was althans bekend, zodat de quote van elke parochie vervolgens gemetsgewijze kon worden omgeslagen. In de praktijk werden er in elke parochie enkele lieden, de zogenaamde 'pointers ende setters', met de inning van de gelden belast.²⁴ Dus ook in Vlaanderen ligt het zettingskohier aan de basis van de ommeloper of omgekeerd. De lokale functionarissen die zich met de pointing en de zetting belastten, waren ook veelal degenen die de dijkgeschoten inden (zie hierna). Was ook in Vlaanderen de administratieve verwerking van bede en dijkgeschot in wezen hetzelfde, het doel waarvoor dat geschiedde was daarentegen totaal verschillend.

De praktijk van het schieten van de geschoten gaat in Zeeland zeker terug tot de twaalfde eeuw. In Vlaanderen ontbreken kennelijk zulke vroege vermeldingen. Regelingen inzake grondbezit kwamen in de keuren in beide gewesten reeds in de twaalfde en dertiende eeuw vrij algemeen voor. Gelet op de sterke Vlaamse invloed in Zeeland, met name in het Vlaamse leen 'Zeeland bewesterschelde', zullen naar onze mening de ontwikkelingen op waterstaatkundig terrein elkaar in beide gewesten dan ook weinig hebben ontlopen. De factoren die hebben geleid tot het ontstaan van waterstaatsorganisaties in Vlaanderen en Zeeland vinden dan ook hun oorsprong in de tweede helft van de twaalfde eeuw. Dat impliceert dat het ontstaan van de ommeloper zowel in Vlaanderen als in Zeeland zeker teruggaat tot het begin van de dertiende eeuw.²⁵ Bovendien bestaat er een sterk verband tussen de vroegste zettingskohieren, die ten behoeve van de grafelijke bedden werden aangelegd, en de eerste ommelopers. In de binnenparochies en -ambachten zullen de ommelopers derhalve eerder een fiscaal doel hebben gediend dan een waterschapsbelang.

Aanleg

De vraag hoe een ommeloper in de praktijk werd aangelegd, kan worden beantwoord aan de hand van de exemplaren die voor de vijftiende en

zestiende eeuw zijn onderzocht. Aangezien de opzet van een ommeloper juist de verdeling van de kosten van het onderhoud van dijken en watergangen naar evenredigheid van het grondbezit per ingelande regelt, leidt in principe elke verandering in de verdeling van het grondbezit tot aanpassingen (een nieuwe verhouding) van de kostenverdeling. Wanneer de oude ommeloper niet meer voldeed, besloot het wateringbestuur/dijkbestuur of eveningbestuur tot de aanleg van een nieuw register. Over het aanleggen van de eerste of oudste ommelopers zijn geen gegevens overgeleverd. Vrijwel geen enkele Vlaamse of Zeeuwse polderadministratie gaat terug tot diep in de veertiende eeuw. Toch blijkt uit de hierna te bespreken instructies voor het aanleggen van ommelopers die uit de vijftiende eeuw dateren, dat het hier reeds om een lange traditie moet gaan.

Coornaert haalt waarschijnlijk een van de oudste voorbeelden aan van het aanleggen van een ommeloper. Zo werd in 1466 door het bestuur van de watering Eyensluis (Brugse Vrije) het besluit genomen een nieuwe ommeloper aan te leggen. De reden van dit besluit was het feit dat vele percelen 'zoek' waren en men van andere de eigenaar/gebruiker niet meer kende. De landmeter ging te werk aan de hand van een gedetailleerde instructie. Er diende een driedubbel exemplaar te worden gemaakt en een nieuw ontvangstboek. Bij kerkgebod werd aangekondigd wanneer en waar de landmeter zijn opmetingen zou beginnen. Daarbij waren de ingelanden en/of pachters verplicht op hun percelen aanwezig te zijn wanneer de landmeter daarop bezig was. Een perceel dat niemand claimde kwam voorlopig aan de watering toe. Ook land dat lange tijd geen waterschapslasten had betaald, kwam voorlopig aan het wateringbestuur toe. Een ieder kon te allen tijde zijn bezit opeisen, mits hij aan zijn waterschapsverplichting voldeed en de vastgestelde boeten betaalde. Uiteindelijk kwam de nieuwe ommeloper van Eyensluis in 1473 gereed.²⁶

Een ommeloper uit vrijwel dezelfde periode is de vrij gedetailleerde 'instructie', die diende tot het aanleggen van een ommeloper voor de watering Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, ondertekend door J. Stephenson. Deze instructie komt in grote trekken overeen met die van Eyensluis, alleen werd hier nog meer aandacht besteed aan de situatie te velde. Zo diende een sluismeester (d.i. bestuurder) de landmeters te vergezellen om hen de ligging van de landwegen, watergangen, sluizen en bruggen te duiden. Ook werd de landmeters op het hart gedrukt vooral de stenen palen, die de verschillende kavels van de grondeigenaren markeerden, goed te lokaliseren en daartoe belanghebbenden op te roepen ter plekke aanwezig te zijn om die aan te wijzen of de juiste plaats daarvan met de nodige papieren te komen bewijzen. Verder werd precies voorgeschreven hoe de landmeters de percelen te boek moesten stellen. Tenslotte werd in de 'instructie' vrij uitvoerig bepaald hoe er gehandeld diende te worden bij de inning van dijkgeschoten en wat de rol daarbij was van het college van dijkschepenen, schout en baljuw. In feite is de door Stephenson ondertekende 'instructie' dus eigenlijk een belangrijke keure van de watering Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, die veel verder gaat dan het ge-

ven van louter instructies voor de opmeting van een nieuwe ommeloper.²⁷

Minder gedetailleerd zijn de condities waarop in 1639 de grote ommeloper van de watering Blankenberge vernieuwd zou worden.²⁸ Niet alleen moesten er verschillende exemplaren worden gemaakt, ook diende er een nieuw ontvangstboek te komen. De landmeter zou een zitdag houden waarop alle belanghebbenden met hun eigendoms- of pachtbewijzen terecht konden. Op deze zitdag waren ook de bestuurders aanwezig om te bemiddelen bij eventuele geschillen over grondbezit of grondgebruik. De landmeter kreeg drie jaar de tijd om de opmeting van de grote watering te voltooien. Vaak werd een besluit tot het aanleggen van een nieuwe ommeloper vastgelegd in een oorkonde die door de plaatselijke schepenen van een ambacht of stad werd bezegeld (Ghenderdijcke, 1553). Het gebruik om belangrijke besluiten of overeenkomsten tussen partijen in schepenakten vast te leggen, zien we ook terug bij opdrachten tot uitvoering van werken, pachtovereenkomsten, verciijnzing van land, etc. Indien het bewind over de evening/watering door een 'voorleggher' werd gevoerd, bijvoorbeeld een abdijs, dan nam de abt veelal het besluit tot het maken van een nieuwe ommeloper, nadat hij de ingelanden had gehoord. Een 'voorleggher' was altijd de grootste of een der grootste grondeigenaren in een waterschap.

In uitzonderlijke gevallen werd de aanleg of vernieuwing van een ommeloper verordend door een regeringsorgaan. Dit was het geval bij de aanleg van de ommeloper van de Brugschen- en Westpolder in het Land van Saeftinghe in 1499, welke door de Rekenkamer van Rijsel werd bevolen. De Raad van Vlaanderen op haar beurt bepaalde dat er voor de parochie Ertvelde een nieuwe ommeloper zou worden aangelegd. Soms ook was de reorganisatie van het bestuur in bepaalde poldergebieden aanleiding tot een nieuwe opmeting en de aanleg van een nieuwe ommeloper, zoals bij Terneuzen in 1576.

Enkele vijftiende-eeuwse documenten van de watering Beoosten Yerseke zijn informatief betreffende het aanleggen en vernieuwen van de Zeeuwse overlopers. Uit artikel 4 van een ordonnantie van de graaf van Holland uit 1438 inzake de genoemde watering vernemen we dat de watering om de zeven jaar werd 'verhevet'.²⁹ Met andere woorden de ordonnantie schreef het aanleggen of vernieuwen van een overloper van de watering uitdrukkelijk voor. We hebben hier te maken met een geval waarin het regelmatig opmeten van een watering reeds lange tijd in gebruik was. Kennelijk was dat op vele andere plaatsen in Zeeland niet veel anders.³⁰ Gelet op de hiervoor gemaakte opmerkingen over het ontstaan van de Vlaamse ommeloper en het nauwe verband tussen de administratieve verwerking van de grafelijke bede tot in de kleinste regio's van het gewest, moet het ontstaan van de Zeeuwse overloper op zijn vroegst gesitueerd worden in de twaalfde, begin dertiende eeuw.

Structuur

Omdat binnen het bestek van een broncommentaar een grootschalig onderzoek naar de structuur van de ommelopers in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en het Ancien Régime niet realiseerbaar is, is volstaan met een steekproef in het kustgebied van Vlaanderen en Zeeland. Dit proefgebied wordt in het zuiden begrensd door de polders benoorden de lijn Oostende-Gent-Antwerpen. De voormalige eilanden Schouwen en Duiveland vormen de noordelijke begrenzing. In het oosten is dat het Land van Saeftinghe en de Noordzee vormt de westelijke begrenzing. Binnen dit deltagebied hebben we een zo groot mogelijke spreiding nagestreefd en onderzochten we vrijwel steeds de oudste bronnen. Waar mogelijk zijn ook de opeenvolgende exemplaren van één en hetzelfde gebied geanalyseerd. Dit laatste is gedaan voor de streek tussen Brugge en Oostende en voor bepaalde poldergebieden in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen. Wat de Vlaamse bronnen betreft ligt de nadruk grotendeels op de vijftiende eeuw, terwijl bij de Zeeuwse bronnen de zestiende eeuw centraal staat.

De hoofdonderdelen van elke ommeloper zijn:

- 1 de aanhef of hoofding
- 2 de beginnen of belopen (de indeling in grotere gebieden)
- 3 de parcellering
- 4 de afsluiting
- 5 de bijzonderheden. Tot die bijzonderheden rekenen we de wijze waarop in de ommeloper de verschillen in financiële draagkracht tot uiting zijn gebracht en de inningswijze van de geschoten.

Bij de navolgende bespreking van de ommeloper als bron wijden we aan elk van genoemde hoofdonderdelen een afzonderlijke paragraaf. In die paragraaf nemen we als uitgangspunt steeds de hoofdbron (A), dat is de ommeloper van de watering Blankenberge. Vervolgens toetsen we aan deze hoofdbron de Zeeuwse bronnen (B). Dat betekent dat de nadruk valt op de vergelijking van de West-Vlaamse situatie (in casu Blankenberge) met de Zeeuwse. De onderzochte ommelopers uit de overige gebieden die hier niet expliciet aan de orde worden gesteld (zie Bijlage A), zijn wel bij de conclusies van elk te bespreken onderdeel betrokken. Bij de bronnen staan de nummers tussen haakjes, zoals die opgenomen zijn in Bijlage A.

1 De aanhef of hoofding

A De hoofdbron Blankenberge

De oudste en meest volledige ommeloper van de watering Blankenberge dateert uit 1456. De aanhef van het eerste deel (A1) is vrij summier en luidt: 'Dit es den ommeloopere van Blanckeberge ende was vermeten en

verhoudt int jaer M IIII^c LVI. Ende was begonnen eerst'. In de opeenvolgende exemplaren (1478, 1494 en 1513) wordt de aanhef van de ommeloper steeds verder uitgebreid. De vrij omstandige aanhef uit 1494 (A10) geeft al een vrijwel compleet beeld van de gang van zaken bij het tot stand komen van een nieuwe opmeting: 'Dit es den ommeloopere van der waterynghe van Blanckenberghe ende was beghinnende verhouden ende vermeten ende ooc vernieut bij Pieter Bollin, Casin Roels, beede als ghezworen landmeters slands van den Vrijen, ende bij Dammaert Pieroot als huerlieder clerck, ende was beghinnende int jaer duust vierhondert viere ende tneghentich, den zesten dach in hoymaent, al achtervolghende van beghinne te beghinne den ouden ommeloopere van den ouder mate ghedaen in voorleden tijden. Eerst beghinnende noordt van der stede van Brugghe buten der Ezelpoorte ande noordzijde van den Yperleet ten overdraghe tusschen den Groenen Dijk ande oostzijde, den heerwech van Scepstale ande westzijde also noordt naer sinte Pieterskerke, den voors. Yperleet ande zuudzijde. Eerst ant overdrach in den houc'.

Het bovenstaande citaat bevat informatie over de volgende zaken. Allereerst wordt meegedeeld wie de watering hebben opgemeten. In 1478 werden reeds twee landmeters (Claijs Bollen en Anthuenis Meynghe) vermeld, in 1494 waren dat Pieter Bollin en Casin Roels. Kennelijk bleef het beroep van landmeter verbonden aan de familie Bollin, want ook in 1513 (A14 en A15) trad Pieter Bollen als landmeter op. In het exemplaar uit 1554 (A19) traden eveneens twee met name genoemde landmeters op. Zoals in de aanhef in 1494 (A10 en A11) is vermeld, zijn de landmeters geadmitteerd bij het Brugse Vrije. Verder wordt in de aanhef de assistent van de landmeters genoemd, namelijk klerk Dammaert Pieroot. In de ommelopers uit de andere jaren worden geen klerken genoemd. Wel worden in het exemplaar van 1513 (A14 en A15) nog een viertal personen vermeld. Deze personen zullen ongetwijfeld bij de nieuwe meting enige assistentie hebben verleend. Wellicht waren zij namens het wateringbestuur belast met de tenuitvoerlegging van het bestuursbesluit om de watering opnieuw te doen opmeten. Het gaat in genoemd jaar om drie met name genoemde sluismeesters en om de ontvanger van de watering Blankenberge. De bestuurders of 'regeerders' van genoemde watering werden doorgaans aangeduid met de benaming sluismeester.³¹

In de aanhef treffen we eveneens een tijdsaanduiding aan, namelijk het jaar waarin gemeten werd en eventueel wanneer de opmeting werd beëindigd. Zo volstaat de aanhef 1456 (A1 en A3) met alleen de vermelding van het jaar 1456. De aanhef 1478 (A6) geeft precies aan dat de opmeting op 25 augustus begon. De aanhef 1494 (A10 en A11) vermeldt als tijdstip van aanvang 6 juli. De aanhef uit de ommeloper 1513 (A14 en A15) vermeldt dat de opmeting in 1512 begon en in het jaar erna werd voltooid. De aanhef uit de ommeloper 1554 (A19) vermeldt dat de opmeting in 1554 begon en in 1560 werd volbracht. In dit laatste geval duurde de opmeting van de vrij uitgestrekte watering Blankenberge dus zes tot zeven jaar. Aan het eind van het vijfde deel wordt dan ook meegedeeld

dat de opmeting voltooid is door de langst in leven zijnde landmeter. Wellicht dat door langdurige ziekte van de overleden landmeter de werkzaamheden flink waren vertraagd.

In de aanhef van de ommelopers van Blankenberge uit 1478 (A6 en A7) en 1494 (A10 en A11) lezen we ook op welke plaats de opmeting is begonnen, namelijk even benoorden de stad Brugge aan de Ezelspoort. De overige exemplaren beginnen pas met de plaats waar de landmeters hun opmetingen aanvangen bij de omschrijving van het eerste beloop. Alleen in de ommeloper van 1456 (A1) is de tekst van het eerste begin – de omschrijving van een aantal percelen die in een bepaalde wijk van het waterschap liggen – feitelijk vastgeschreven aan de aanhef.

Tenslotte staat boven de aanhef van de exemplaren uit 1554 (A20) welk boek of deel het betreft en of het hier om de vollanden of om de wanlanden gaat. De vollanden betalen het volledige geschot, de wanlanden slechts een gedeeltelijk geschot. Dergelijke mededelingen staan bij voorgaande exemplaren (A10, A11, A12 en A13) op de buitenkant van de perkamenten en/of lederen kaft geschreven.

B De Zeeuwse bronnen

De aanhef van de Zeeuwse ommelopers is ronduit summier. In een aantal gevallen volstaat de klerk met een soort titel (D1 en D3). Sommige ommelopers hebben een wat meer informatieve aanhef, waarbij de tekst al overgaat in de omschrijving van het eerste beloop (D2). In een aantal gevallen zijn ook de namen van de landmeters vermeld (D7). Een vergelijking van de aanhef of hoofding van de Vlaamse met de Zeeuwse ommelopers wijst uit dat de Oostvlaamse exemplaren, die uit de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe, de meeste informatie geven. Daarna komen die uit de omgeving van Brugge, terwijl de Zeeuwse ommelopers de minste informatie bevatten. De aanhef van de zestiende-eeuwse ommelopers uit het Brugse Vrije geven wel meer informatie dan hun vijftiende-eeuwse voorgangers.³²

In het meest gunstige geval treffen we in de aanhef volgende gegevens aan:

- de tijdsaanduiding van opmeting/opmaak
- de naam (namen) van de landmeter(s)
- de namen van de opdrachtgevers (ambachtsheer, abdij, regering etc.)
- de betrokkenen, onder meer de dijkschout en schepenen
- de namen van degenen die assisteren (klerk, bastdragers, bestuurders/sluismeesters)
- enkele bijzonderheden.

2 De beginnen of belopen

Elke ommeloper is opgedeeld in een bepaald aantal gebieden of wijken. Deze aparte wijken, ‘ghanghen, blocken, beghinnen, belopen, maten’ of ‘houcken’ genaamd, liggen veelal ingeklemd tussen waterlopen, wegen,

kreken, duinen of andere wezenlijke obstakels. Deze belopen hebben dan ook de meest uiteenlopende vormen, variërend van smal en zeer langgerekt tot vrijwel vierkant. In sommige gevallen ‘verspringen’ ze zelfs over kleinere dreven. Gelet op de grote verscheidenheid in vorm van de belopen is het twijfelachtig of de landmeters zulke belopen in één gang of met een omkering op het eind konden opmeten (belopen). Niet zelden hadden de belopen uit de grotere wateringen een veel grotere oppervlakte dan de totale omvang van een kleinere watering. Ook het aantal belopen per watering loopt enorm uiteen. Kleinere wateringen, zoals polders, hadden een of enkele belopen. Grotere wateringen, zoals die van Blankenberge, telden maar liefst 170 belopen.

A De hoofdbron Blankenberge

De ommeloper van de watering Blankenberge telt 170 belopen, die in deze bron ‘beghinnen’ worden genoemd. Al deze beginnen lopen qua lengte en derhalve ook qua oppervlakte sterk uiteen. Omdat we tussen 1456 en 1554 beschikken over vijf opeenvolgende exemplaren, hebben we uit elk exemplaar steeds opnieuw de hoofding van dezelfde beginnen genomen. Dit zijn de nummers I, XVIII, XXVIII, LXXIII, LXXXIII en C. In de hoofding van elk begin wordt het gebiedje omschreven dat de landmeters hebben opgemeten. Daarin worden veelvuldig landwegen, waterlopen, bruggen, sluizen, duinen en kreken vermeld en andere opvallende toponiemen.

Het eerste begin (A₁) luidt als volgt: ‘Noort van der stede van Brugghe buuter Ezelpoorte ende ande noordtsijde van de Yperleet ten overdraghe tusschen den Groenen dijck ande oostsijde ende den heerewech van Sceepstale ande westsijde also noordtwaert toot Sinte Pieterskercke up den dijck’.

De opeenvolgende twee ommelopers handhaven deze tekst, maar vanaf 1513 (A₁₄ en A₁₅) is de omschrijving van het eerste begin op het eind wat omstandiger. Dit is nog meer het geval in 1554 (A₁₉): ‘Ie beghinnende eerst noordt van der stede van Brugghe buuten der Ezelpoorte binden scependomme ande noordtzijde van den Yperleet ten overdraghe ande westzijde van den Groenen Dijck also west tot Schipstaele ende noordt langhes den heerewech tot an Cornelis Moens (landt) leen dreve ende an een zweveken van den zuudtoosthouck in’.

Voor wat het achttiende begin betreft is de ommeloper uit 1456 weer duidelijker dan bijvoorbeeld die uit 1554: ‘Dit beghint bet oost in de prochie van Sinte Pieters up den dijck bezuuden der stede daer Jac. Plancte woendt tusschen den dijck van Blanckeberghe ende den Groenen heereweghe in den houc van zuuden in ende es een gheer met eenen scarpn hende ant tzuudhende’ (A₁ en A₃). Het achttiende begin uit 1554 (A₁₉): ‘Dit beghint verre zuudtoost van daer in de prochie van St. Pieters op den dijck noordt van den kercke ande westzijde van den Blanckenberschen dijck ende anden noordtoostzijde van den groenen weghe also noordt naer Zuwenkercke toten naesten heereweghe van zuuden inne’.

In dit beloop wordt in 1456 naar een bewoner van een hofstede verzezen, die daarna is overleden, maar wiens naam later toch weer terugkeert met 'libr.' als toevoeging. Kennelijk hadden zijn kinderen de hofstede in kwestie in bezit genomen. Pas in 1554 verdwijnt de naam uit de bron. Voor wat de omschrijving van de andere beginnen betreft, vallen dezelfde minieme verschillen op tussen de diverse ommelopers. Alleen de omschrijving van het honderdste begin in 1456 was wezenlijk beperkter dan in 1554. Kennelijk was de geografische situatie ter plaatse, nota bene vlak tegen de duinen aan, in honderd jaar gewijzigd.

Een ander aspect van de beginnen is de afsluiting met het totaal ('somma') van de opgemeten percelen aan het eind van elk begin. Alleen in de ommelopers van 1478, 1513 en 1554 komt vermelding van somma's voor op het einde van de beginnen. In de overige twee exemplaren staat veelal alleen het woord somma, maar zonder nadere oppervlakte-aanduiding. Uiteraard staan de oppervlakte-aanduidingen in Brugse gemeenten, lijnen en roeden (zie hierna). In een aantal ommelopers wordt de omschrijving van elk begin nog eens letterlijk herhaald in een soort inhoudsopgave, die voor- of achterin de afzonderlijke boeken staat. Dit is het geval met enkele boeken van de ommelopers uit 1513 en 1578.

Hoewel de termen begin en beloop in de Vlaamse ommelopers naast elkaar worden gebruikt, wordt er in het Vrije van Brugge toch onderscheid gemaakt. Voor de ommelopers van de parochies wordt veelal de term beloop gebezigd, voor de wateringens is dat begin.³³

B De Zeeuwse bronnen

In de Zeeuwse ommelopers worden de belopen aangeduid met termen als 'blocken, houcken en maten'. In de ommeloper van het Yerseke Ambacht (D₁) uit 1518 worden 73 blokken vermeld. Het Yerseke Ambacht was toen al lang geen ongedeeld ambacht meer. Splitsing in zogeheten ambachtsparties was kennelijk grotendeels geschied door blokken toe te delen aan erfgenamen of zelfs delen daarvan. Op het eind van het blok volgt een eindtotaal. De blokken of ambachten hebben een volgnummer in het Latijn. De vermelding van de ambachten hangt ongetwijfeld samen met het feit dat in Zuid-Beveland de ambachtsheerlijkheid als belastingseenheid fungeerde,³⁴ terwijl dit in Vlaanderen eerder de parochies waren. Volgens Harthoorn, die deze ommeloper heeft bewerkt, is de omschrijving van de zogeheten ambachtsparties wat omstandiger dan in oudere exemplaren, zoals in de ommeloper van Rilland uit 1454 het geval is.³⁵ De vermelding van toponiemen, zoals namen van waterlopen en wegen, is vrij summier. Zo wordt in beloop nr. XXVIII gewag gemaakt van het 'Moerweghelinck'. De ommeloper van Bruinisse (D₄) uit 1573 staat voor wat de blokken betreft wat dichterbij de Vlaamse bronnen. De blokken worden hier 'maten' of 'houcken' genoemd. Dit laatste is ook het geval in de oudst bekende ommeloper van Zeeland, die van Rilland uit 1454.³⁶ In de ommelopers van Bruinisse (D₄ t/m D₇) treffen we op het eind van elk beloop de vermelding aan van de oppervlakte. De aanduiding van het

eerste blok uit de ommeloper van de Oostwatering is al weer wat gedetailleerder (D9). Ook hier wordt op het einde van de blokken een totaal van de opgemeten oppervlakte aangegeven. In de ommeloper van de Westwatering (D8) volstaat de landmeter met het vermelden van de belangrijkste persoon die in een bepaald blok woont. Back, die de ommeloper van de Oostwatering heeft bewerkt, wijst er nog op dat de blokken op hun beurt weer in blokdelen waren onderverdeeld.³⁷ De overige Zeeuwse bronnen sluiten op het vlak van de blokken vrij aardig op het hiervoor besproken exemplaar van Bruinisse aan.

De ‘beghinnen, blocken, belopen, ghanghen, maten, houcken’ in de Zeeuwse ommelopers vormen aparte, maar wel aaneengesloten gebieden waarin een waterschap is onderverdeeld. De blokken, die veelal genummerd zijn, worden afgegrensd door obstakels als land- en waterwegen, waterlopen, kreken, duinen, zeedijken, e.a. Wijzigingen in het landschap, in het bijzonder van infrastructurele aard, zijn het eerst in de bloksomschrijvingen terug te vinden. Bevat de omschrijving van de blokken in de Vlaamse ommelopers de meeste informatie omtrent de genoemde toponiemen, de Zeeuwse bronnen zijn op dit vlak eerder summier te noemen. In principe staat aan het eind van elk blok een aanduiding van de totale oppervlakte van de percelen uit desbetreffend blok. In de Vlaamse ommelopers, met name die uit de Vier Ambachten, is dat echter lang niet altijd het geval.

3 De parcellering

Naast de aanhef bestaat elk beloop of begin van een ommeloper uit een opsomming van percelen. Afhankelijk van de oppervlakte van een beloop kan het aantal percelen enorm uiteenlopen, van slechts enkele tot meer dan honderd. De gegevens die elke perceelsbeschrijving minimaal bevat zijn: de eigenaar en/of de gebruiker, de grootte van het perceel en de ligging van het perceel ten opzichte van het voorgaande. Meer bijzonderheden over al deze aspecten zijn niet uitgesloten.

A De hoofdbron Blankenberge

In de ommelopers van de watering Blankenberge bevatten de posten waarin de afzonderlijke percelen worden vermeld zonder uitzondering de naam van de eigenaar en de gebruiker, de ligging van het perceel ten opzichte van andere percelen, wegen of waterlopen en de oppervlakte van het desbetreffende perceel. Uit het achttiende beloop van de ommeloper (A1 en A3) komt de volgende post: ‘Colaert Goschin over den abt van Ste. Pieters te Ghent ex westzijde daeran cum zuudthende ande heerwech XII m. VII r.’.³⁸ In dit voorbeeld is Goschin de gebruiker en de St.-Pietersabdij te Gent de eigenaar van het perceel. Het is echter niet uitgesloten dat Goschin toen al de nieuwe eigenaar was en dat het perceel voorheen eigendom van genoemde abdij was. Duidelijkheid hieromtrent wordt alleen verkregen door vergelijking met de oudere ommeloper. Verder wordt er opgemeten vanuit het oosten en zo verder naar het westen.

Het perceel sluit aan bij het voorgaande en reikt in het zuiden tot aan de Heerweg. De oppervlakte van het perceel bedraagt twaalf (Brugse) gemeten en zeven roeden.

Veel omstandiger voorbeelden van parcelleringsposten komen uit de ommeloper van 1513 (A16 en A17). Allereerst een voorbeeld uit het honderdste begin (A16): 'tclooster van Oudemburch ande westzijde ende ten noordthende daeran ende ande westzijde van de kercke van Vlisseghe landt ende de vidua Adriaen Ghelijncx landt ende de cappelrije van Zuenkercke lande metter westzijde, anden waterghanc metten zuudhende an vidua Adriaen Ghelijncx landt ende es de hofstede metten lande al theen ant tandre daer Pieter f^o Jacops Calfeers nu woondt ende heet tghoet ter Biest LXV m. II lin. XL r.'.

Vervolgens twee posten uit het honderdenvijfde begin (A17): 'Joos van Huele ande noordsijde ende ten westhende daeran ende ten westhende van zijnen lande ende van den Jacopx Messen landt metter zuud-sijde anden heerewech ande noordt eede cum oosthende anden heerewech ende es de hofstede metten lande al theen an tandre daer Thomaes Colins nu wuendt metter gheheelder hofgracht ande noordsijde metter noordsijde an vidua et libri Willem de Cods landt an zijn landt ende ande Chartreusen bij Brugghe landt ende zijn diversche sticx commende al theen an dandre groot hierof ten guysen op twesthende of van den voorscreven VII linen LXXX r. lands I line XXXVI r. noch ande noordsijde van den VII linen LXXX r. toten heerweghe met wat in de hofstede V m. II linen r., daerof I m. erve ende tander leen XXXI m. II lin LXX r.; en die van der Potterije ande noordsijde daeran ende ande noordsijde van huerlieden landt ende van heredes van heere Adriaen van Boonem landt metter noordsijde an Symoen van der Banc landt IIII linen'.

Uit deze posten blijkt dat de landmeter vanuit het zuidoosten het be-loop heeft opgemeten, want de percelen liggen aan de noordwestzijde. Naast de reeds vermelde gegevens bevatten de eerste twee posten veel informatie omtrent de juiste ligging van desbetreffende percelen, omdat het in beide gevallen om percelen gaat met een vrij grote oppervlakte. Verder bevatten vrijwel alle parcelleringsposten bepaalde standaardafkortingen en uitdrukkingen. Deze zijn niet alleen kenmerkend voor de wijze waarop de landmeters tewerk zijn gegaan, maar kunnen ook eigen zijn aan het type bron of geworteld zijn in een plaatselijke traditie. Zo zijn vrijwel steeds alle windrichtingen afgekort, evenals de oppervlakte-aanduidingen in gemeten, lijnen en roeden. De afkorting 'Va' betekent: weduwe van. Lastiger voor de gebruiker van de ommeloper wordt het wanneer namen van lokale instellingen of zelfs plaatsen worden afgekort. Dit gebeurt in de watering van Blankenberge vaak met br. voor Brugge en St. Jans. voor het St. Janshospitaal. Wanneer we de vijf ommelopers van de watering echter met elkaar vergelijken, kunnen posten met dergelijke afkortingen gemakkelijk worden opgelost.

In de ommelopers van Blankenberge komen nauwelijks correcties voor. Kennelijk fungeerde een ommeloper twee decennia zo goed dat er

aan bijwerken nauwelijks behoefte was. Alleen de namen in de ommeloper van 1554 (A19 t/m A24) zijn flink bijgewerkt. Maar bij dat laatste dient te worden opgemerkt dat de ommeloper pas in het eerste kwart van de zeventiende eeuw werd vernieuwd.

B De Zeeuwse bronnen

Ook op het punt van de parcelleringsposten treffen we in de Zeeuwse ommelopers eerder een summere dan een omstandige omschrijving aan. De gebruikers/pachters van de percelen worden steeds met de term 'baender/baander' aangeduid (D2). De term 'baant' wordt na enkele posten al afgekort tot 'bt' en 'w' is west. Het woord 'preter' betekent in mindering/afgetrokken. In de ommeloper van de Oostwatering (D9) is de windrichting aangegeven met 'z' voor zuid en 'oo' voor oost. In andere ommelopers, zoals die van Noordmonster (D3) uit 1575, is meer informatie te vinden over de aard van de percelen, zoals het grondgebruik (boomgaard, weide, zaaidland) en het zakelijk recht dat daarop rust (pacht, leen, etc.). Andere ommelopers geven informatie over familieverhoudingen, zoals de ommeloper van Bruinisse uit 1584 (D6). Dit soort ommelopers geeft duidelijk aan hoe ingewikkeld het patroon van het grondbezit en -gebruik zich in de loop der tijden heeft ontwikkeld. Tevens blijkt dat bepaalde percelen niet volledig in het geschot meebetalen.

De wijze waarop de parcelleringsposten in de ommelopers zijn verwoord, vertoont in Vlaanderen en Zeeland een grote mate van uniformiteit. In alle ommelopers worden bezitter, gebruiker, ligging en grootte van de percelen vermeld. Hooguit bestaat er verschil in terminologie. De verschillen beperken zich voornamelijk tot het gebruik van afkortingen die sterk lokaal gebonden zijn. De ommelopers van Noordoost-Vlaanderen kunnen per parcelleringspost nog gegevens bevatten omtrent de draagkracht in het geschot en bijzonderheden omtrent vorm en aanwending van percelen. Sommige Zeeuwse exemplaren geven eveneens bijkomende informatie over de gebruikskwaliteit van de percelen.

4 De afsluiting

Zoals bij elk officieel document wordt ook een ommeloper aan het eind passend afgesloten. Na de inleiding en de opeenvolging van meerdere belopen met de gezamenlijke oppervlakte van alle percelen, volgt aan het eind van de ommeloper allereerst een optelling van de grootte van elk beloop. Vervolgens worden veelal namen van opdrachtgevers en landmeters uit de aanhef van de ommeloper herhaald. Met aanduiding van de plaats van handeling en een tijdsaanduiding wordt het boek getekend. Een dergelijke afsluiting doet sterk denken aan de laatste bladzijden van stads-, domein- en ambachtsrekeningen.

A De hoofdbron Blankenberge

In de ommelopers van de watering Blankenberge ontbreekt de afsluiting overall, met uitzondering van het exemplaar (A23) uit 1554. Het gaat hier

om het 'sesden boeck zijnde den Ve & lasten boeck der vollanden inko het 157^e tot & met het 170^e begin'. Op folia 1992/1993 staat de grootte van de vollanden (zie hierna) die uitkomt op 33.804 gemeten 1 lijn en 31 roeden, en de grootte van de wanlanden (zie hierna) die uitkomt op 5.291 gemeten 2 lijnen en 96½ roede. De wanlanden gelden slechts voor 2.097m 2 lijnen en 68 roeden. De hemelsbreedte van de watering Blankenberge komt dan op 39.096 gemeten 1 lijn en 27½ roede (17.299,3 ha), de schotgrootte komt op 35.902 gemeten 99 roeden (15.886 ha): 'Aldus ghemeten met roede ende baste bij ons landtmeters voornt. naer behoerlick avertisement bij kerckghebooden in elcke prochije daerof ghedaen anderwerfven van sticke te sticke al tvoorscr. landt betorden. ende elcken inghelande diet verzochten zijn landt bewezen in de presentie van broeder Jan Boone, magister van St. Janshuus in Brugghe, mer Jooris Themzekin vanweghen die van Brugghe, Gheleijn van der Poorte ende Jacop Willaerts vanweghen die van den Vrijen, alle als sluusmeesters der voorn. wateringhe, al volghende tcontract ende voorwaerde gheaccordeert ende ghepasseert voor burchmeestre ende schepenen slandts van den Vrijen int jaer XV^c LIII. In oorconde der waerheijt zo hebbick Anthuenis Scoonmakere, landtmeter voornt., als lancstelevende mijn hanteecken hierondere ghestelt ende dezelve mate vulhendt op den XXIIen in maerte, anno XV^c tzestich voor Paesschen, bij mij'.

Het geheel wordt afgesloten met een handtekening. Kennelijk is de ommeloper van de watering Blankenberge uit 1554 de meest geëvolueerde vorm van de ommelopers die we van deze watering hebben onderzocht. Ongetwijfeld moeten de eerste ommelopers van de watering teruggaan tot ver in de dertiende eeuw.

B De Zeeuwse bronnen

Ook hierin wordt afwisselend wel of geen eindtotaal in de ommelopers gegeven. In de ommeloper van Bruinisse van 1573 (D4) is zowel het nieuwe als het oude eindtotaal aangegeven en de naam van de landmeter, die de metingen heeft verricht en de ommeloper heeft samengesteld. De ommeloper van Yerseke uit 1518 sluit af met een totaal (D1). In de ommelopers van de Oost- en Westwatering en het Goesse Ambacht worden ook eindtotalen vermeld. Wel is het regel dat de landmeters op het einde van het register hun handtekening plaatsen. In de ommeloper van Noortmonster bij Veere uit 1575 (D3) ontbreekt echter de naam van de landmeter.

De afsluiting van de ommelopers uit de watering van Blankenberge zijn het meest volledig en bevatten informatie over de totale oppervlakte, veelal de schotbare grootte, de landmeters en dergelijke. De Zeeuwse exemplaren zijn op dit vlak eerder summier te noemen, terwijl de ommelopers uit de overige gebieden een afsluiting hebben die zeer sterk uiteenloopt.

Geschot en hondsmannen

Reeds is opgemerkt dat niet alle percelen of zelfs gehele belopen voor 100 procent in het geschot golden. De reden daarvan kon zijn dat de percelen ver van eventueel overstromingsgevaar aflagen, dat ze bij een inundatie toch droog zouden blijven ofwel dat de grond van aanzienlijke lagere kwaliteit was. De wijze waarop in de ommelopers dergelijke verschillen in het geschot worden aangegeven, loopt sterk uiteen. Een tweede aspect dat eveneens betrekking heeft op het geschot is de wijze waarop de schotgelden worden geïnd. In grote eveningen was het voor de dijkschout of de penningmeester gewoonweg ondoenlijk om persoonlijk de dijkgeschoten van elke eigenaar/gebruiker te gaan innen. Bovendien werd in de meeste eveningen twee of zelfs meerdere malen een dijkgeschot geïnd. Daarom was er een taakverdeling gemaakt tussen de belanghebbenden in de evening. Naar alle waarschijnlijkheid werd de totale oppervlakte in zoveel mogelijk gelijke stukken verdeeld, bijvoorbeeld duizend gemeten in tien delen van honderd gemeten. Vervolgens werden de tien voornaamste grondeigenaren of gebruikers belast met de inning van het dijkgeschot over die honderd gemeten. Om een dergelijke gang van zaken goed te laten verlopen, werd de werkwijze achter in de ommeloper tot in de kleinste details verwoord. Uiteraard zijn er op dit punt tamelijk wat verschillen, althans voor zover die uit de ommeloper naar voren komen.

A De hoofdbron Blankenberge

De ommelopers van de watering Blankenberge bestaan inhoudelijk gezien eigenlijk uit twee soorten registers. De zes delen van de ommeloper uit 1554 (A19 t/m A24) bestaan uit vijf delen waarin de zogeheten vollanden worden weergegeven en een afzonderlijk deel met daarin de zogeheten wanlanden.³⁹ De vollanden dragen het volle geschot, de wanlanden niet. Het register van de wanlanden is onderverdeeld in drie verschillende categorieën. Dat is allereerst de categorie met percelen die gelden anderhalf gemet voor een, dat is 66 procent.⁴⁰ De percelen zijn verdeeld over dertien beginnen. In totaal gaat het om een oppervlakte van 1.166 gemeten en 32 roeden (737,2 ha), dat is een schotbare oppervlakte van 777 gemeten (343,8 ha). Daarna volgt de categorie met percelen die gelden drie gemeten voor een gemet, dat is 33 procent. Deze percelen zijn verdeeld over 38 beginnen. In totaal gaat het om een oppervlakte van 3.468 gemeten en 62,5 roeden (1614,3 ha), dat is een schotbare oppervlakte van ruim 1.156 gemeten (511,5 ha). De derde categorie wordt gevormd door de percelen die vier gemeten voor een gemet gelden, dat is 25 procent. In totaal gaat het hier om 262 gemeten (115,9 ha), dat is een schotbare oppervlakte van ruim 65 gemeten (28,8 ha).

De opmaak van het register met de wanlanden is wat het begin en de parcellering betreft identiek aan die van het register met de vollanden. Op het einde is ook dit deel van de ommeloper getekend. Verder ontbreekt in de hoofdbron elke vermelding van lijsten met houdsmannen/hondsmannen. Wel valt hier en daar de term 'verhouden, verhouding-

he/verhondinghe', hetgeen synoniem is aan opmeting en verdeling van het geschot. In de ommeloper van 1513 wordt echter aangegeven dat op grond van de nieuwe boeken een 'verhoofdingh' en ontvangstregister zullen worden gemaakt. Kennelijk stond de lijst, in dit geval zelfs het register met houdsmannen/hondsmannen, als document los van de eigenlijke ommeloper.

B De Zeeuwse bronnen

In vier van de zes onderzochte Zeeuwse ommelopers treffen we nauwelijks vermeldingen aan van blokken of zelfs maar percelen die minder dan het volle geschot betaalden. In de ommelopers van de West- en de Oostwatering (D8 en D9) staan de termen vrijlanden of haijmanlanden. Dit is land waarvan de eigenaar reeds in vroeger tijden het privilege heeft gekregen om geen geschot te moeten betalen.⁴¹ Achterin de ommeloper van de Westwatering bevindt zich een tafel met daarin een aantal namen per blok en dat zo verder voor alle blokken. Het is niet duidelijk of we dit als een lijst met hondsmannen kunnen beschouwen. In de ommeloper van Bruinisse staan in de kantlijn diverse notities over uitgeslagen land. Aan het einde van het register worden daarover opnieuw mededelingen gedaan. De praktijk van de inning van het geschot in Zeeland, althans in Zuid-Beveland, ging per 'hevene', dat is 200 gemeten.⁴² Degene die grootste geërfde in de hevene was werd hevenaar genoemd, de kleinere geërfdes werden hevenkinderen genoemd.⁴³ De Zeeuwse hevenaar vertoont grote gelijkenis met de Vlaamse hondsmann.

Gelet op de kwaliteit van de grond, de afstand tot zeedijken die mogelijk kunnen doorbreken en de hoogteligging van percelen ten opzichte van het vloedpeil bij inundaties, betalen niet alle percelen het volle geschot. In de ommelopers van Blankenberge is dit verschil in geschot tot uiting gebracht door verschil te maken tussen vollanden en wanlanden. Beide soorten landen zijn in aparte registers opgenomen, waarbij de wanlanden slechts een bepaald aandeel in het geschot moeten opbrengen. In de ommelopers van Noordoost-Vlaanderen (Vier Ambachten en Land van Saefthinghe) is het verschil in geschot veelal in de aanhef van de belopen zelf of gewoonweg per perceel aangegeven. In dat laatste geval is het mogelijk de aard of kwaliteit van elk perceel afzonderlijk te bepalen. De Zeeuwse ommelopers zijn op dit punt weinig informatief. De wijze waarop het geschot in de praktijk wordt geïnd wordt het best verwoord in de ommelopers van Noordoost-Vlaanderen. Zelfs tot in de negentiende eeuw, het moment waarop het kadaster zijn intrede doet, blijft bij vele ommelopers de basistekst vrijwel ongewijzigd.⁴⁴ Naast de ommeloper zelf wordt ook een lijst met in de evening gegoede lieden opgemaakt die elk een gelijk aantal gemeten krijgen toegewezen waarover zij het geschot dienen te innen. In sommige gevallen zijn dergelijke hondsljsten achter in de ommeloper opgenomen (Rietvliet, C9). In de Zeeuwse ommelopers komt alleen in de dijkboeken van Bruinisse de praktijk van de inning van geschoten of de persoonlijke prestatie naar voren. Het ziet er

naar uit dat de Zeeuwse hevenaer de evenknie is van de Vlaamse hondsmann en dat de Zeeuwse hevenkinderen vergelijkbaar zijn met de Vlaamse meenters.

5 De bijzonderheden

In de hoofdbron (de vijf Blankenbergse ommelopers) vallen weinig of geen bijzonderheden op. Opmerkelijk is overigens wel de plaats van de folionummers, die gebruikelijk boven of beneden op de folio's staan, maar hier staan ze in de grootste folianten steeds op driekwart hoogte op de linkerbladzijde. Zo staat de totale oppervlakte op het eind van het zesde boek van de watering pas op folio 1993. In de boekdelen wordt niet altijd een inhoudsopgave opgenomen. Indien dat wel gebeurt, dan wordt de volledige tekst van de beginnen letterlijk herhaald. Het valt tenslotte in de hoofdbron nog op dat er vrij weinig in de registers is bijgewerkt, maar wellicht zijn grotendeels de dubbels bewaard gebleven.

Voor wat de andere ommelopers uit de omgeving van Brugge betreft valt juist de bijwerking van de vele posten op. Dit laatste is met name het geval in de ommeloper van Moerkercke (B3), die zelfs tot 1700 is bijgewerkt. De oudste bijwerkingen dateren van 1619 of daaromtrent, hetgeen er op duidt dat de ommeloper een eeuw jonger is dan de inventaris doet vermoeden.

Voor wat de ommelopers uit het Noordoostvlaamse poldergebied betreft, vallen eveneens enkele bijzonderheden op. Allereerst zijn deze registers nauwelijks bijgewerkt. Maar de meeste exemplaren die we uit dit gebied hebben geraadpleegd, waren veelal de exemplaren van de kloosters die in de waterschappen de grootste grondeigenaars waren. Verder worden in ommelopers die op polders vlak langs de Honte betrekking hebben ook de dijkstukken vermeld als afzonderlijke belopen. In het geschoot golden dan veelal twee gemeten dijk voor een gemet land. Daarnaast treffen we in verschillende ommelopers overzichten van geschoten aan over een reeks van jaren (Rietvliet, C9) en af en toe lijsten van hondsmannen. Tenslotte treffen we in de Zeeuwse ommelopers wat meer doorhalingen in de posten aan dan elders. Veelal gaat het om wijzigingen van namen van gebruikers.

Terwijl de dijklichamen in de Noordoostvlaamse ommelopers gewoon als half verkaveld land worden genoteerd, hebben we in Bruinisse zelfs een afzonderlijk dijkboek aangetroffen. Dit dijkboek (D11) regelde de verkaveling van de dijken, zodat elke gebruiker/eigenaar wist waar en hoeveel roeden zeedijk hij elk jaar diende te onderhouden.⁴⁵ De verkaveling van de eerste 'deelinghe' ging dan als volgt: men verdeelde de zeedijk in drie stukken en elk stuk weer in acht kavels, zodat er in totaal 24 kavels waren te verdelen (verheven). Zo was er kennelijk een 'hoofdhevelaer', Jacob Lenertss., die als 'cavelaer heven'er' wordt aangeduid. De genen die met hem in de kavel zijn geplaatst, zijn de hevenkinderen. In totaal waren er dus acht groepen met een hoofdhevelaer en hevenkinderen.⁴⁶ Volgens Dekker⁴⁷ heeft het dijkboek – aanvankelijk dijkbrief ge-

naamd – zich uit de ommeloper ontwikkeld en stamt de oudste vermelding van dijkbrief reeds uit het midden van de veertiende eeuw. In dit Zeeuwse systeem van dijkverkaveling wordt het dijkonderhoud door de gebruikers en eigenaars zelf verricht. In Noordoost-Vlaanderen werden daarentegen vele dijkstukken aanbesteed aan groepen van dijkwerkers, die veelal uit de poldergebieden zelf kwamen, maar bij groot onderhoud of dijkherstel ook van ver konden komen.

Vernieuwing

Tenslotte staan we nog even stil bij het aspect van vernieuwing (overzetten) van de ommeloper.⁴⁸ Voor de watering Blankenberge werden tussen 1456 en 1554 vijf verschillende exemplaren gemaakt, dat is elke twee decennia een volledig nieuwe ommeloper. Bestond de ommeloper van deze watering in 1456 nog uit drie delen, in 1554 waren dit er al zes, waarvan een voor de wanlanden. Elke vernieuwde ommeloper werd in twee- of drievoud opgemaakt. De dubbel-exemplaren waren dan voor de instellingen of personen die in de watering grootste geërfde waren (A5). Naarmate het maken van een nieuwe ommeloper steeds omvangrijker werd, stelde men zo'n vernieuwing langer uit. Nadat er in 1512/13 een nieuwe ommeloper was gemaakt, duurde het bijna veertig jaar alvorens er een vervanger kwam. Nieuwe opmetingen volgden pas weer in 1617 en daarna in 1638, 1646-1649 en 1668/9. Maar bij die opmetingen schijnt niet de gehele watering opnieuw te zijn belopen. Over het tempo van vernieuwing van de ommelopers rondom de watering Blankenberge is weinig concreets te zeggen. Wellicht dat het in wat kleinere wateringën gemakkelijker was de ommeloper te vernieuwen. Voor wat de vernieuwing van de ommelopers in Noordoost-Vlaanderen betreft, nemen we als voorbeeld de evening Rietvliet, waarvan uit 1518 (C8), 1536 (C9) en 1550 (C19) exemplaren bewaard zijn gebleven. De ommeloper van het nevenliggende Langendam werd in 1508 (C5) vernieuwd en in de jaren 1538 (C6) en 1551 (C7). De ommeloper van Aendijcke werd in 1564 (C19) en in 1577 (C20) vernieuwd. Van andere eveningen beschikken we slechts over één zestiende-eeuws exemplaar of afschriften daarvan. Het zou te ver gaan om op grond van een paar voorbeelden te concluderen dat het tempo van vernieuwing van ommelopers in Noordoost-Vlaanderen hoger lag dan in het Brugse Vrije. Het tempo waarin de vernieuwing van de Zeeuwse ommelopers gebeurde lag echter wel hoog. Zo werd bijvoorbeeld de ommeloper van Bruinisse vernieuwd in 1573, 1577, 1584, 1591 en 1598. Deze frequentie van zeven jaar werd voorgeschreven in de Zeeuwse keuren. Bij dit hoge tempo van vernieuwing zou men voor de tweede helft van de zestiende eeuw nog kunnen denken aan een samenhang tussen de dynamiek van bevolking en het grondbezit of aan de wijzigingen in het landschap. Zeeland nam in die periode veel inwijkelingen uit Vlaanderen en Brabant op.

3 VISUELE KENNISMAKING

- 1, 2 Lederen omslag van de ommeloper van de Watering Blankenberge uit 1494. De foliant kon met een riem worden dichtgebonden. Het leder is met opdrukken versierd (A10).
- 3 Aanhef van de ommeloper van Blankenberge uit 1494 (A10). De registers die de ommeloper van Blankenberge vormen hebben een bladspiegel op A-3 formaat. Die bladspiegel is verdeeld in vier kolommen. De eerste kolom (links) is de ruime witmarge. De tweede kolom is de inspruing van elke parcelleringspost. De derde kolom bevat de volledige tekst van de parcelleringspost. De vierde kolom (rechts) bevat de oppervakte-aanduiding.
- 4 Aanhef van de wanlanden uit de ommeloper van Blankenberge uit 1494 (A13).
- 5 Aanhef van de ommeloper van Oosternieuwland bij Veere uit 1567 (D2).
- 6 Aanhef van een beloop uit de ommeloper van Oosternieuwland bij Veere uit 1567 (D2).
- 7 Aanhef uit de ommeloper van Langendam bij Hulst uit 1508. Ondanks het feit dat ommelopers in Zeeland om de zeven jaar vernieuwd dienden te worden, zijn sommige exemplaren onleesbaar geworden door de vele tussentijdse mutaties. De ommelopers van Bruinisse zijn daarvan een sprekend voorbeeld.

1 en 2
Lederen omslag van
de ommeloper van
de Watering Blan-
kenberge uit 1494.

Ok es Den Omlouper van
 Blankenberge Ende tusschen Vanden ende
 Vermeten en vermetent die puer belien van Voete
 breed als gheschrey landuetero stunde vanden ende
 by Sammaert puerot als huerleden eler Ende tuss
 beghinnende int jaer Duysst vier hondert vier end
 tusschen den ziften dach in hoymen al achelulaten
 van beghinne te beghinne Den onden omlouper vanden
 onden mate yheduon in waeldey inden Enst beghinnen
 Noorde vanden stede van binniche buten der omlouper
 ande noordzyde vanden yperleer ten onden dach tusschen
 den groenen dyr ande oostzyde der brenckery van
 freepstale ande Westzyde also noorde naar sinte pieter
 kerke Den noest yperleer ande zundzyde Enst
 ant overdach in den hoer

**RIKSARCHIEF
BRUGGE**

Dietz vanden Wintre Inden woest hoer metten zundzyde anden
 yperleer metten oosthende anden groenen dyr en
 de goffede daer op

Dietz Jans van Eusscheyten ande noordzyde daer an puer
 toeffhende also bouen metten zundwesthonde anden
 yperleer

Meester yghen de hunderotere ande noordzyde en ant westhende
 daer an metten zundzyde anden yperleer metten
 oosthende anden groenen dyr en heet den noordkulle
 met vander dieue vnt westhende stochende west toot
 freepstale staet ten yghelude etc

Heindric f Willem f freepstale ande zundzyde en ant westhende
 daer an metten zundzyde anden yperleer metten
 noordzyde an die den sunderen end metten westhen
 anden lorch f freepstale ande bouwe

by gyl Voet
by
by gyl Voet
by gyl Voet

3
Aanhef van de
ommeloper van
Blankenberge uit
1494 (A10).

Opr et al hande dar hoch in jule vooft vanden
 van blankenberge welcke lande dat ghy te myn
 en myn Eerst

9 Opr beghint in zynen woord weft vanden
 ghytel mit ande weft vanden weft d'zake
 ande ghytel mit sijnre huffe den d' weft
 in den ghytel weft d' ghytel den afloop
Eerst van oosten in

Een d'kin mer half den vooft weft ande oost
 noordlyk en zundlyk ande ghytel weft noord

Den d'kin van zynen jule te te

Een d'kin ande weft d'kin vanden en boud ghytel my te
 als bouwen

De d'kin van zynen ande weft d'kin vanden y hien

Een d'kin ande weft d'kin vanden en zundlyk als bouwen no hien
 bouwen

Van ghytel ande weft d'kin en zundlyk als bouwen no hien

Een d'kin ande weft d'kin en zundlyk als bouwen no hien

4
Aanhef van de
wanlanden uit de
ommeloper van
Blankenberge uit
1494 (A13).

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18 2de
v. d. Kerkhof

Jonckheer van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Den Block voor de Nieuwe Steenen huile
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

6
Aanhef van een
beloop uit de
ommeloper van
Oosternieuwland
bij Veere uit 1567
(D2).

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

De opdracht tot het maken van een ommeloper geschiedde overwegend door een overheidslichaam, zoals een wateringbestuur of een ambachtsbestuur. Maar ook abdijen of ambachtsheren konden een ommeloper van een gebied laten maken, waarin zij als grootste grondbezitter optraden. Opmetingen werden altijd verricht door beëdigde landmeters, bijgestaan door 'bastdragers', terwijl ook diverse ambtsdragers zoals schouten en andere belanghebbenden bij de opmeting aanwezig waren. Daar komt nog bij dat alle meetresultaten steeds met voorgaande exemplaren van de ommeloper werden vergeleken, waardoor opvallende verschillen bij bijvoorbeeld het maken van fouten direct in het oog liepen en altijd geverifieerd konden worden. Bovendien werden meerdere exemplaren van eenzelfde ommeloper gemaakt, die overigens altijd werden ondertekend. Een laatste indicatie voor de betrouwbaarheid van de ommeloper blijkt uit het feit dat deze documenten voor vierscharen en hogere rechtbanken golden als een rechtsgeldig document. Naast oorkonden vormden de ommelopers dus een belangrijk bewijsstuk bij allerlei geschillen waar grondbezit en -grondeigendom in het geding waren.

Uit een en ander mag dus worden afgeleid dat de ommeloper voor wat de oppervlakte-aanduidingen betreft betrouwbaar is. Bij de namen van personen en toponiemen zijn verschrijvingen echter niet uitgesloten. Het blijft dus noodzakelijk steeds een ouder exemplaar of de directe voorganger van een ommeloper erbij te nemen.

Wat de oppervlaktematen betreft is het van belang altijd na te gaan welke de gebruikte oppervlaktematen zijn in een bepaald gebied. Gaat het om Brugse of Gentse gemeten? Gaat het om Zeeuwse of Hollandse oppervlaktematen? Veelal geeft de landmeter in zijn aanhef van de ommeloper aan welke maten hij heeft gebruikt.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Ommelopers waren in wezen instrumenten om de lasten, die de inwoners zich dienden te getroosten voor het onderhoud van dijken, watergangen en alles wat met de waterhuishouding en wegeaanleg en -onderhoud te maken had, zo eerlijk mogelijk te verdelen. In de loop der eeuwen werden van deze ommelopers kaarten gemaakt die kort na de Franse Tijd hebben geleid tot het ontstaan van de kadastrale kaarten. Ook werden van de ommelopers de geschotsboeken, -kohieren en de tiendkohieren afgeleid. We bespreken deze gerelateerde bronnen kort en geven

aan wat hun belang is voor onder meer historisch onderzoek. Hierbij zij nog opgemerkt dat de hier besproken bronnen ook tevens als toetsingsbronnen kunnen worden beschouwd, die helaas voor de behandelde periode nauwelijks voorhanden zijn.

De polderkaart

De polderkaart is de visuele voorstelling van een ommeloper. Bij het overgaan van een polder kon een landmeter met dezelfde gegevens een kaart tekenen. Alleen beperken veel kaarten zich tot de aanduiding van dijken, wegen, sluisen, hoofdbebouwing, zoals kerken, dorpen, kastelen en dergelijke. Toch geven kaarten die afgeleid zijn van ommelopers vaak ook de belopen, beginnen of ommegangen weer. Enkele kaarten gaan zover dat ze ook de afzonderlijke percelen aangegeven, met of zonder volgnummer en oppervlakte-aanduiding.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat een landmeter die een groot gebied opmat om daarvan een ommeloper te maken, in het veld met allerlei kladjes en schetsen werkte. Bij het droogleggen van een polder en de verkaveling die daarop volgde werd in de loop van de zeventiende eeuw vrijwel altijd eerst een kaart gemaakt, al was het maar een eenvoudige schets. Het later vervaardigde net-exemplaar van de kaart kreeg dan een prominente plaats in polderarchieven, temeer daar deze extra mooi getekend of geschilderd werd en zo ook het interieur van het polderhuis kon verfraaien. De overgang van de polderkaart naar de kadastrale kaart tijdens en vooral na de Franse Tijd, was vooral te danken aan de technische en wetenschappelijke vooruitgang bij het verrichten van opmetingen in het open veld en het tekenen van kaarten. Tot halverwege de negentiende eeuw werden in Zeeland ommelopers gebruikt, die daarna op last van de provincie door de kadastrale kaart werden vervangen. Tevens werden hiermee de moderne oppervlaktematen in de praktijk ingevoerd.

Het geschotsboek

Het geschotsboek was een sterk aan de ommeloper gerelateerde bron.⁴⁹ In dit boek werden de grondeigenaren in een polder opgesomd met de grootte van hun land. Per bladzijde of per halve bladzijde stond er de naam van een grondeigenaar vermeld met zijn grondbezit en het dijkgeschot. Indien er weinig in de grondbezitsverhoudingen veranderde, kon zo'n boek jarenlang dienst doen. Onder de naam van de grondeigenaar staat dan een reeks dijkgeschoten van tien jaar of meer. Zodra er een nieuwe ommeloper werd aangelegd, werd ook het geschotsboek vernieuwd. In Vlaanderen worden de geschotsboeken aangeduid als verhoofdingsboek of -kohier. Tevens wordt daarbij onderscheid gemaakt tussen de zogeheten kleine en grote verhoofding. In de negentiende eeuw werden in Zeeland, waartoe sedert de zeventiende eeuw dan ook al Zeeuws-Vlaanderen is gaan behoren, de geschotsboeken vervangen door het geschots-

kohier, waarvan er elk jaar een naar het provinciebestuur diende te worden gezonden ter homologatie.

Het tiendkohier

Tenslotte is nog de vermelding van het tiendkohier van belang.⁵⁰ Dit kohier was bezit van de tiendheffer en werd tot aan de Franse Tijd gebruikt. De eerste tiendkohieren in Vlaanderen dateren uit de zestiende eeuw. Indien een tiendheffer in een streek alle tienden bezat of delen daarvan, dan werden deze verdeeld op dezelfde wijze, zoals een gebied volgens de ommeloper in blokken, houcken of beginnen was ingedeeld. Zo werden de tienden in elke blok afzonderlijk verpacht. Voor 1600 gebeurde dit overwegend voor een termijn van drie of zes jaar, daarna overwegend jaarlijks. De omschrijving van een tiendbeloop kwam dus nagenoeg geheel overeen met de omschrijving van een beloop. De aanwezigheid van ommelopers in de archieven van vele tiendheffers, zoals abdijen en kapittels, vormt het bewijs van de toepassing van de ommeloper bij de tiendverpachting in de vorm van tiendkohieren.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

Een voldoende gedetailleerde ommeloper kan een schat aan informatie bevatten over zeer uiteenlopende aspecten van het landschap, de toenmalige sociale verhoudingen en een aantal bijzondere elementen. In eerdere studies zijn we hier al nader op ingegaan,⁵¹ zodat verder volstaan kan worden met een korte aanduiding van de onderzoeksmogelijkheden die de ommeloper biedt.

Grondbezitsverhoudingen en bedrijfsvoering

Bij het opmeten van een evening noteerde de landmeter voor elk perceel de grootte, de eigenaar en/of de gebruiker/baander of pachter. Aan de hand van deze gegevens kan er per evening of zelfs voor grotere aaneengesloten gebieden onderzocht worden wat de gemiddelde grootte is van de percelen per gebruiker en per eigenaar of grondbezitter. Voor een illustratie van de verdeling van het grondbezit zie de tabel in Bijlage D, p. 231-232.

Wanneer men beschikt over opeenvolgende ommelopers zoals bij de watering Blankenberge, kan men veranderingen in de parcellering waarnemen. Indien de ommelopers mededelingen bevatten over de aard van de percelen, kan inzicht worden verkregen in het grondgebruik in een bepaald gebied.⁵² Verder kan het grondbezit per gebruiker én per eigenaar worden gereconstrueerd. Op deze wijze kan men achterhalen of sprake was van directe grondexploitatie of van pacht. Indien een aantal opeenvolgende ommelopers van een bepaald gebied voorhanden is, kunnen ook ontwikkelingen in het patroon van grondbezit en -exploitatie worden onderzocht.

Sociale geleiding en familiegeschiedenis

Zoals Coornaert opmerkt is de ommeloper eigenlijk het middeleeuwse kadasterboek bij uitstek, tot de invoering van het kadaster.⁵³ Immers in de ommeloper treft men een volledig overzicht aan van alle inwoners van een evening met vermelding van hoeve, land en huis met tuin, al gaat het maar om een oppervlakte van enkele roeden. Bovendien bevatten enkele eveningboeken ook lijsten van hondsmannen, lieden die een bepaalde hoeveelheid grond in de evening dienden te bezitten (Beostenblijje, C27). De reconstructie van de hondsmannen levert dan ook een overzicht van de voornaamste grondbezitters of ingelanden van de evening op. Omdat grondbezit lange tijd hoofdindicatie voor iemands rijkdom was en het criterium bij uitstek om te worden toegelaten tot bepaalde ambten, geeft de lijst van notabelen de sociale bovenlaag weer van een evening. Zo kan men voor de evening Blankenberge ook veranderingen in de bovenlaag onderzoeken. Daarnaast biedt de ommeloper het complete beeld van alle in de evening wonende mensen en gezinshoofden, zodat de reconstructie van familienamen mogelijk is. Indien er meerdere opeenvolgende ommelopers voor een bepaald gebied aanwezig zijn waarin niet al te veel landschappelijke veranderingen hebben plaatsgevonden, is de reconstructie van een stamboom van bepaalde families mogelijk. De ommeloper biedt derhalve als bron voor genealogie vele mogelijkheden.⁵⁴ Bovendien kunnen via de verhoofdingskohieren of geschotsboeken alle instellingen in een gebied worden achterhaald, zoals kloosters, hospita- len, dissen, etc.

Landschapsreconstructie⁵⁵

Pas in de loop van de zeventiende eeuw worden de ommelopers voorzien van kaarten. Deze kaarten worden per beloop getekend. Eerder zijn vrijwel geen kaarten voorhanden, maar aan de hand van de omschrijving van de belopen is het toch mogelijk een globale landschapsreconstructie te maken. Zelfs latere landmeters hebben de oudste ommelopers gebruikt om een gebied te reconstrueren.⁵⁶ In de meest voorkomende gevallen kan de loop van dijken, watergangen en wegen worden gereconstrueerd. Een mooi voorbeeld van een uitgave van een ommeloper met kaarten is de ommeloper van de parochie Wachtebeke uit 1662 door De Coninck.⁵⁷ Wanneer de evening slechts enkele belopen betreft die omstandig worden beschreven en weinig zijn veranderd, is de reconstructie van het landschap van een oude evening een vrij eenvoudige zaak.⁵⁸ In bepaalde gevallen worden zelfs de percelen met lengte en breedte beschreven (Divershoek en Nieuw-Frankendijk, C4). Hier en daar worden lengte en breedte zelfs nog verder gespecificeerd.

De ommeloper legt met zijn informatie over het historische landschap derhalve de basis voor het reconstrueren van dat historische landschap. Landschapsbeheer en ook natuurbehoud in een bepaald gebied zou eigenlijk moeten aanvangen met het bestuderen van de oudste ommelopers van dat gebied.

Bodem en geomorfologie⁵⁹

De ommeloper werd gebruikt om een gemetsgewijze verdeling van de dijkkosten tot stand te brengen. Hoewel elk gemet in principe eenzelfde geschoot opbracht, was dat niet in alle wijken in een evening het geval. Sommige belopen en vaak ook heel wat percelen betaalden niet het volle geschoot. In Blankenberge werd zelfs een apart register voor de wanlanden gebruikt. In de evening Rietvliet betaalden slechts vijftien van de 22 belopen het volle geschoot. De landen die niet het volle geschoot betaalden, waren veelal drassig en landbouwtechnisch van minder waarde dan de overige landen, zoals zandige ruggen in het landschap. Een reconstructie van zogenaamde wanlanden levert dus de verspreide ligging van laagten en zandkoppen op, maar geeft ook informatie over de hoogteverschillen in het landschap.

Toponymie

In de beginnen of belopen van de meeste ommelopers worden plaatsen, wegen, waterlopen en dijken bij naam genoemd en komen nog vele andere namen voor. Deze toponiemen vormen een belangrijke ruggesteun bij de reconstructie van het landschap.⁶⁰ Daarbij is het wel nodig enige vorm van classificatie aan te brengen. Zo kunnen de namen naar oorsprong (Germaans, Keltisch, Noors) worden geclassificeerd, naar veldnamen, hydroniemen en toponiemen, die betrekking hebben op dijken, nederzettingsvormen, reliëfvormen en dergelijke.⁶¹ Voorbeelden van hydroniemen zijn onder andere Crominc Creke en Roode Wulpe. In bepaalde gebieden verraden toponiemen vroege economische activiteit, zoals moerstraten, moervaarten, moerwatergangen, moerschoofden, zeldijken, etc. Er zijn echter ook toponiemen die teruggaan op namen van personen. Sommige namen geven zelfs informatie over het verleden, gebeurtenissen en het optreden van belangrijke personen. In de ommeloper van de parochie Boekhoute (C44) uit 1511 komen de eerste vijf belopen allemaal uit op een punt bij een brug 'waar de kinderen verdronken'. Namen en benamingen in sommige eveningen kunnen nauw samenhangen met een bepaalde grondbezitter, bijvoorbeeld tempelgoed, tempelakker, tempel-land nabij Zaamslag.⁶²

Archeologie

Omdat de ommeloper als voorloper van het kadaster en vele polderkaarten mag worden beschouwd, kan deze bron ook belangrijke gegevens verschaffen voor de archeologie. De ommeloper bevat informatie omtrent de loop van wegen, dijken en waterlopen, stenen of houten heulen en in een uitzonderlijk geval ook omtrent de vorm van de percelen. Ook maakt de ommeloper gewag van allerlei vormen van grondgebruik (akkerbouw, veeteelt, turfstekerij, etc). Eveneens worden regelmatig molens, molenwallen en hillen genoemd, welke laatste kunnen duiden op verdwenen vliedbergen. Tenslotte kunnen er verwijzingen in de ommelopers staan naar stenen gebouwen of gebouwen van bijzondere aard, zoals

kapellen, tiendschuren, etc. Veelal zijn in het huidige landschap nog slechts vage sporen aanwezig van genoemde elementen, die bij werkzaamheden aan het licht kunnen komen. De archeoloog kan dan zijn bevindingen in het veld door de geschreven bron in de vorm van een ommeloper laten bevestigen of bijstellen. Anderzijds kan de archeoloog, uitgaande van de ommeloper, met moderne opsporingsmethoden de 'verdwenen' sporen weer proberen vast te leggen. Bij die laatste methode valt te denken aan luchtprospectie, die via de zogenaamde cropmarks de vroegere sporen kan lokaliseren.⁶³

Samengevat mag worden gesteld dat de ommeloper als bron een multidisciplinaire toepassing heeft. Terwijl dit type bron aanvankelijk het domein van de waterstaatkundigen en historisch-geografen was, kunnen ook demografen, bodemkundigen, historici, archeologen en genealogen veel informatie in de ommeloper vinden. Tenslotte kan deze bron een wezenlijke bijdrage leveren aan het beleid op het vlak van ruimtelijke ordening.

NOTEN

- * Dank is verschuldigd aan em. prof. dr. A. Verhulst, prof. dr. P.A. Henderikx (Universiteit van Amsterdam) en E. Huys (Rijksarchief te Brugge) voor hun waardevolle aanwijzingen.
- 1 Vergelijk S.J. Fockema Andreae, *Studiën over waterschapsgeschiedenis* (Leiden 1950) en P.H. Gallé, *Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het Middeleeuwse waterstaatsrecht in Z.W. Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijksbeheer in dit gebied (1200-1963)* (Delft 1963).
 - 2 W. Tebrake, *Medieval frontier. Culture and Ecology in Rijnland* (Texas M & A Press 1985).
 - 3 P.A. Henderikx, 'De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief' in: R.M. van Heeringen en P.A. Henderikx ed., *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland* (1995) 71-113.
 - 4 A. Verhulst, *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen* (Brussel 1995).
 - 5 D.P. Blok, 'Hoofdlijnen van de bewoningsgeschiedenis' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I* (Haarlem 1981) 143-153. Vergelijk Henderikx, 'De ringwalburgen', 71-113; Tebrake, *Medieval frontier*, 185 e.v.; Verhulst, *Landschap en landbouw*.
 - 6 G.J. Borger, *De veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek van West-Friesland* (Amsterdam 1975) en Ibidem, 'Draining-digging-dredging, the creation of a new landscape in the peat areas of the low countries' in: J.T.A. Verhoeven ed., *Fens and Bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation* (Dordrecht, Boston en London 1992) 131-171. Augustyn, 1992.
 - 7 C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971). M.K.E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saafthinge in de middeleeuwen* (Assen 1984).
 - 8 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. I: De periode voor 1400* (Assen 1971) 43-45, 48-49 en 59-67; Dekker, *Zuid-Beveland*, 83-98.
 - 9 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. II: De periode 1400-1600* (Assen 1975) 7-19 en 107-117.
 - 10 Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. II*, 333-358, 361-369, 432-472 en 623-708; A.M.J. de Kraker, *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saefthinge tussen 1488 en 1609* (Utrecht 1997) 39-67 en 103-145.
 - 11 E. Huys, 'De kasselrij van het Brugse Vrije' in: W. Prevenier en B. Augustyn ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia nr. 72 (Brussel 1997) 461-478.
 - 12 Dekker, *Zuid-Beveland*, 392-393.
 - 13 Ibidem, 399-401.

- 14 Vergelijk J.Th. de Smidt, 'De keuren van de Vier Ambachten van 1242 en 1261 en die van Saaftingen van 1263', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Uitgave der bronnen van Oud Vaderlandsch Recht XI* (1954) 89-177 en De Smidt, 'De keure van de Vier Ambachten in de Weense codex 2583' in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. de Smet ed., 'Over den Vier Ambachten', *750 jaar Keure en 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande 1993) 503, art. 69 <145>.
- 15 Vergelijk Dekker, *Zuid-Beveland*, 450-451 en 594.
- 16 Dekker, *Zuid-Beveland*, 53-80. D.P. Blok, *De Franken in Nederland* (Haarlem 1979) 130 e.v. Henderikx, 'De ringwalburgen'. A. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen* (Brussel 1958). *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche huis (1299)*. L.Ph.C. van den Bergh en J. de Fremery ed. ('s-Gravenhage 1937) nrs. 4, 6, 7, 8, 9 en 12 (oorkonden uit de achtste en negende eeuw met betrekking tot goederen van de abdijs nabij Lorsch).
- 17 Het opmeten van land door beëdigde landmeters was reeds lang vóór de veertiende eeuw een gevestigd gebruik (Dekker, *Zuid-Beveland*, 454). Volgens vriendelijke mededeling van Verhulst was dit al gebruik in de loop van de twaalfde eeuw. Vergelijk ook H.C. Pouls, 'De driehoeksmeting of triangulatie', *Caert Thresoor* 8 (1989) 61-71.
- 18 E. Huys en M. Vandermaesen, 'De kustwateringen en polders' in: W. Prevenier en B. Augustyn ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, *Studia* nr. 72 (Brussel 1997) 594-612; E. Huys, 'Polders en wateringen in de kasselrijen van het Brugse Vrije en Veurne: het archief, onderzoeksmogelijkheden' in: W. Prevenier en B. Augustyn ed., *De Vlaamse instellingen tijdens het Ancien Régime: recent onderzoek in nieuw perspectief*. *Miscellanea archivistica*, *Studia* nr. 111 (Brussel 1999) 147-160.
- 19 Vergelijk de vele documenten die als bewijsstukken bij rekeningen fungeerden, zoals herstelrekeningen van grafelijke bezittingen, waaronder kastelen, bruggen en molens, in de vijftiende en zestiende eeuw (Brussel, ARA, Acquits de Lille, portefeuilles et cartons, nrs. 1266 e.v., grafelijk domein Oost-Vlaanderen). In verband met het grafelijke geschot spreekt Dekker, *Zuid-Beveland*, 453 e.v. voor Zuid-Beveland van steenrollen.
- 20 M. Coornaert, 'De ommeloper, het Middeleeuwse kadasterboek', *Rond de Poldertorens* (1966) 17.
- 21 Dekker, *Zuid-Beveland*, 594.
- 22 Zie R. Fruin, 'Schot en Bede in Zeeland', *Verslagen van de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap* (1903) 55-95.
- 23 W. Buntinx, W., *Het Transport van Vlaanderen (1305-1517)*. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiële instellingen van het graafschap Vlaanderen (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent 1964-1965). A. Zoete, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419)*. *Excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren*. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (Brussel 1981-1982).
- 24 K. Maddens, 'Het verschil tussen de "pointinghe" en de "zettinghe", voorna-

- melijk in het Brugse Vrije tijdens de periode 1515-1550', *Standen en Landen XLIV* (1968) 29-58.
- 25 Vergelijk de situatie in onder meer Holland bij H. van der Linden, 'Geschiedenis van het waterschap als instituut van waterstaatsbestuur' in: B. de Goede ed., *Het waterschap, recht en werking* (Deventer 1982) 9-34. P.A. Henderikx, 'De oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277', *Holland* (1977) 212-223.
- 26 Coornaert, 'De ommeloper', 19-21.
- 27 Brugge, Rijksarchief (RA), Vrije van Brugge, inv. nr. 274, fol. 6^v-14^r, zestiende-eeuwse kopie. Met dank aan E. Huys die mij op deze tekst attent maakte.
- 28 Ibidem, archief Watering Blankenberge, inv. nr. 90. Vergelijk ook *Keuren ende costuymen midtsgaders den deelboeck ende poletycke ordonnantie vanden Lande vanden Vrye met de ampliatiën t'zydert den jare sesthien-hondert ses-enveertigh tot den Iaere sestien-hondert negen-en-t'seventigh* (Brugge 1679) dl. 1. Hierin de keure van de Watering Blankenberge van 1563, met de artikelen XVII-XVIII die voornamelijk betrekking hebben op de mutatie van eigendommen.
- 29 M.P. de Bruin, 'Het handvest met "verclaringe" van de Watering Beoosten Ierseke, 1438 en 1439', *Archief, Vroegere en latere Mededelingen in betrekking tot Zeeland. Uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1958) 62-72. Vergelijk verhoofding in Vlaanderen.
- 30 Dekker, *Zuid-Beveland*, 449 e.v.
- 31 *Keuren ende costuymen*, 44 e.v.
- 32 Vergelijk Coornaert, 'De ommeloper', 21-22.
- 33 Mededeling E. Huys.
- 34 Dekker, *Zuid-Beveland*.
- 35 P.A. Harthoorn, *Yerseke overloper 1518*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1990), inleiding.
- 36 Vergelijk P.A. Harthoorn, *Rilland, overloper 1454*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1989) 2.
- 37 I.P. Back, *Oostwatering (Walcheren), overloper 1581*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland' Prae 1600 Club (1991) A1.
- 38 Afkortingen: m. of M. = gemet(en); r. of R. = roede(n); d.= duim in lengtematen en denieren bij geldbedragen; v. = voet.
- 39 'Eersten boeck 1553 inhoudende het Ie tot ende met het laste begin der wanlanden. Ommeloopere van den wanlande der wateringhe van Blanckeberghe vermeten met roede ende vaste ende nyeuwe verhooft bij Anthuenis Schoonmaekere ende Fransoys van der Poorte, ghezwooren landtmeters slandts van den Vrijen, int jaer XVC drie ende vichtich'.
- 40 'Eerst int 1 1/2 m. uuter een; Ie beghinnende binder pale ende scependomme van Brugghe west buuten der Smedepoorte ende noordt jeghens over de Magdaleenemuur tusschen de halve Langhestraete ande noordtzijde, den Oudenburchwech ande zuudtzijde, metten oosthende ande wech ofte singhel jeghens de veste van Brugghe westwaert streckende tot int halve Yperdrevekin, ende es tbeloop daer twitte huus, de Coudde Cueckene ende meer andere hofsteden in staen van oosten inne'.
- 41 *Oorkondenboek*, I nr. 405. In een oorkonde van graaf Willem I uit juli 1120

- wordt gesproken over de 'hooimannen' op het eiland Schouwen: 'Ad hec assignavi eidem uxori mee do[n]o matutino et nupciali, que vulgo appellatur morphinegaue, molendina aquatica de Syricsepor[t]h et hoymanne de Scaldia, et ministeriales extra comitatum Hollandie manentes qui petitionem vel talgiam comiti rite exsolvere tenentur ...'. Vergelijk ook Fokker, *Repertorium*, nr. 14 in verband met het ontslaan van die van Domburg op 1 juli 1294 inzake de 'hoiemengeschote'. Zie ook hiervoor de Inleiding (paragraaf 2); vergelijk Dekker, *Zuid-Beveland*, 430-440 en 457, e.v. Zie hierna Bijlage C, Begrippenlijst.
- 42 Dekker, *Zuid-Beveland*, 451-453.
- 43 Ibidem, 595, e.v.
- 44 A.M.J. de Kraker en W.E.M. Bauwens, *Polders en waterschappen in het Hulsterambacht. De geschiedenis van zeedijken, vooroever, binnenwater, wegen en van de bestuurlijke organisatie* van de waterschappen in het voormalige Hulsterambacht tussen 1600 en 1999 (Kloosterzande 2000) 236-237.
- 45 De aanhef van dit register luidt als volgt: 'Den dijkbouck van Brunisse beoosten Duijvelant verhevent ende overgeset uuijten ouden veltbouck, welken dijk gestelt is in drie deelinghen daer aff d'eerste geleghen is aen de noortzie ende d'andere twee deelinghen aen de zuijtzijde, alle welcke voorn. deelinghen noch verdeelt sijn in acht cavelen ofte (deelingen) hevenen die gelicht ende geswaert sijn bij dijkgrauwe ende gezwoorens midtsgaders de hevenaers, welcke hevenaers (2x) daernaer eenen blinden cavel getrocken hebben, volghende altijts d'eerste in d'eene, d'eerste in d'ander, ende d'eerste in d'ander deelinghen ende volghende dien sulcx gesmaldeelt ende op den dijk gecavelt op den (...) maertij anno 1591'.
- 46 'D'eerste deelinghe aen de noortzijde lanck II^c XXXIII r. ende II voet. Jacob Lenertss., cavelaer hevenaer, heeft d'eerste hevene die lanck is XXX r., compt opt gemet II voeten en II d. stijff, begonnen van den meentedijk aen de noortzijde rajende op een willighenboom staende aen de cant van den Prs. Kuevelaers saijlant ende vooren op Joos Teeuss gevel van zijn huijs die hij dese aenstaenden heventijt onderhouden moet met dese sijn sijne naebeschreven hevenkinderen ende gem., tsamen groot sijnde CLXV m. XXXII r.; Jacob Lenertss., cavelaere hevenaer, heeft boven sijn drie gemeten vrij's LXV m. CXLII r. houdt XI r. X v. X d.; Jacob Jacobss. Jonghe heeft XLV m. XIII r. hout VIII r. II v. II d.; de weduwe van Cijsser Tonisse heeft XXIII m. LXII r. hout III r. III v. IX d.; Heijn Thoniss. heeft XV m. XV r., II r. VIII v. X d.; Adriaen Pierterss. heeft XV m. XCIX r. houdt II r. IX v. V d.; dezelve personen houde de Ie hevene in de Ie deelinghe die lanck is L r. compt... etc.'.
- 47 Dekker, *Zuid-Beveland*, 595-597.
- 48 Zie hiervoor ook de Inleiding.
- 49 A. de Kraker, 'Het dijkgeschot als belasting op de grond door de eeuwen heen. De casus van het Vlaamse en Zeeuws-Vlaamse kustgebied tussen circa 1350 en circa 1990' in: *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Amsterdam 1999) 41-59.
- 50 E. Thoen, 'Landbouwproductie en bevolking en enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het Ancien Régime (14e-18e eeuw)' in: A. Verhulst en C. Vandenbroeke ed., *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant, 14de-18de eeuw* (Gent 1979) 131-200.

- 51 A.M.J. de Kraker, 'Waterschapsorganisatie en binnenwaterbeheersing tijdens de zestiende eeuw in Noordoost-Vlaanderen. Het voorbeeld Hulsterambacht' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1990/91) 21-51. De Kraker, 'De reconstructie van het laatmiddeleeuwse landschap en de lozing van het binnenwater. De everingen in het Axelambacht tijdens de zestiende eeuw' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1992/93) 7-44. De Kraker, 'Vlaamse everingboeken uit de 16e eeuw; een multi-disciplinaire benadering van een miskende bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (1995) 20-34.
- 52 Vergelijk ook Coornaert, 'De ommeloper'.
- 53 Zie over de prekadastrale situatie onder meer M. Ryckaert, 'De bronnen voor het opstellen van een "Stedelijk kadaster" voor het Ancien Régime' in: J. Mertens ed., *Bronnen voor de historische geografie van België*. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979 (Brussel 1980) 161-172. J. Ruwet, 'Le cadastre thérésien comme source pour la géographie historique de la Belgique, du Grand-Duché de Luxembourg et des régions limitrophes' in: *Ibidem*, 172-195. J. Hennes, 'De kadastrale bronnen uit de Franse tijd en het primitief kadaster' in: J. Mertens ed., *Bronnen voor de historische geografie van België* (Brussel 1980) 195-203. A. Zoete, *De documenten in omloop bij het Belgische kadaster (1835-1875)* (Brussel Algemeen Rijksarchief 1979). J. Verhelst, *De documenten uit de ontstaansgeschiedenis van het moderne kadaster en van de grondbelasting (1790-1835)* (Brussel Algemeen Rijksarchief 1982).
- 54 S.J. Fockema Andreae, 'Grondeigenaars en grondgebruikers in een hoekje van Holland', *Ceres en Clio, zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1964), die p. 56-57 de mogelijkheden voor genealogisch onderzoek onderkende, met name vanuit sociaal-agrarisch onderzoekspunt. Vergelijk H.D. Nijenhuis, *s-Her Pauluspolder, everdinge 1545*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1990). Harthoorn, *Yerseke overloper 1518*, Harthoorn, *Rilland, overloper 1454*, Harthoorn, *Westwatering van Walcheren Ambacht Koudekerke, overloper 1574*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1992). Back, *Oostwatering (Walcheren), overloper 1581*. Zie over deze en andere publicaties van de Nederlandse Genealogische Vereniging Bijlage B, Bronnenpublicaties.
- 55 Voor de wijze waarop de laatmiddeleeuwse en vooral ook zestiende-eeuwse landmeetkunde werd verricht, verwijzen we naar C. Koeman, 'Algemene inleiding over de historische kartografie, meer in het bijzonder: Holland vóór 1600', *Holland* (1975) 218-237 en Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alphen aan de Rijn 1983). B. Augustyn, 'Zestiende-eeuwse polderkaarten: spiegel der eigentijds landmeetkundige verworvenheden of uiting van traditionalisme? Het voorbeeld van de kaarten van het oostelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen geschilderd door de Gentenaar Francois Horenbault naar aanleiding van de stormvloed van 1570' in: H. van der Haegen, F. Daelemans en E. Van Ermen ed., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw)*. Handelingen van de studiedag van 20

- sept. 1985 (Brussel 1986) 75-105. H.C. Pouls, 'Oude landmeetkundige methoden en de hedendaagse terminologie', *Kartografisch Tijdschrift* (1985) 19-28 en Pouls, 'De driehoeksmeting of triangulatie', *Caert Thresoor* 8 (1989) 61-71.
- 56 Vergelijk De Kraker, 'Waterschapsorganisatie', 29-30 en noot 33.
- 57 W. de Coninck, 'Langs Wachtebeekse wegen. Een heemkundige wandeling, anno 1662' in: *Jaarboek 1989 van de Heemkundige Kring "Oud Wachtebeke"*. A.J. Kraak, 'De overlopers als historisch-geografische bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* (1984) 47-49.
- 58 Château de Vincennes, Archives de l'Armée de Terre, kaartenafdeling nrs. 4.7.D. 268, 271 en 273.
- 59 Vergelijk A. Verhoeve, 'Bodemkaart en landboek in een landschapsgenetisch perspectief' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 241-255.
- 60 D.P. Blok, 'De toponymie als bron voor de historische geografie: mogelijkheden en bespreking' in: J. Mertens ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 43-61.
- 61 M. Gysseling, 'Overzicht over de toponymie van Zeeuws-Vlaanderen' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1953/54) 23-35 en Gysseling, 'Oude toponiemen in de Vier Ambachten' in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. de Smet ed., *'Over den Vier Ambachten', 750 jaar Keure en 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande 1993) 169-175. Vergelijk op vele plaatsen verspreid en gecursiveerd ook Gottschalk, *De Vier Ambachten*; R. Rentenaar, 'Samenstelling met persoonsnamen in de middeleeuwse Zeeuwse toponymie' in: *Archief, mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1991) 1-33 en Gottschalk, 'De plaatsnamen op -inge(n) in Zuidwest-Nederland' in: *Archief, mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1992) 1-33.
- 62 A. de Kraker, 'Activiteiten van de Tempeliers in Zeeland, domein en invloed van de tempelridders nabij Axel en Zaamslag, 1200 - 1584', *Zeeland* 3 (1994) 1, 1-9.
- 63 J.A. Brongers, *Air photography and Celtic field research in the Netherlands*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Amersfoort 1976) 11-13, waar de auteur ingaat op de te prospecteren sporen.

B I J L A G E N

A Vindplaatsen

Gebruikte afkortingen

Aanw	fonds Aanwinsten (in: ZA)
ADN B	Archives Departementales du Nord (Frankrijk), serie B.
AdL	fonds Acquits de Lille (in: ARAB)
AEBr.	Archives Ecclésiastiques du Brabant
ARAB	Algemeen Rijksarchief te Brussel
ARAH	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
Enn	fonds d'Ennetière (in: RAK)
GAA	Gemeentearchief Axel
GrsTD	Groot Seminarie te Brugge, fonds Ter Duinen
HA	fonds Hulster Ambacht (in: ZA)
Hs	Handschriftenverzameling (in: ZA)
KvK	fonds O.L.Vr. Kapittel van Kortrijk (in: RAK)
KMM	Kliniek Maria Middelaes te St. Denijs Westrem
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
OHZ	Oorkondenboek van Holland en Zeeland
RABr.	Rijksarchief Brugge
RAG	Rijksarchief Gent
RAK	Rijksarchief Kortrijk
RK	Rekenkamer (in: ARAB)
RKZ	Rekenkamer Zeeland (in: ZA)
S	Collectie van Sielegem (in: RABr.)
SAG	Stadsarchief Gent
TH	fonds Terhagen (in: KMM en/of RAG)
WA	fonds Watering (in: OCMW)
WB	fonds Watering Blankenberge (in: RABr)
ZA	Zeeuws Archief
Za.	fonds Ambachtsheerlijkheid Zaamslag (in: ZA)

A De hoofdbron: ommeloper van de watering Blankenberge

<i>jaar</i>	<i>begin</i>	<i>aard land</i>	<i>omvang</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>
1	1456	1 t/m 49	volland	112 fol. RABr. S. 13
2	1456	50 t/m 95	volland	152 fol. RABr. S. 1
3	1456	1 t/m 83	volland	454 fol. OCMWBr. WA, A2
4	1456	84 t/m 126	volland	430 fol. RABr. WB. 95
5	1456	compleet	wanland	70 fol. OCMWBr. WA, A4

	<i>jaar</i>	<i>begin</i>	<i>aard land</i>	<i>omvang</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>
6	1478	1 t/m 105	volland	613 fol.	RABr. WB 91
7	1478	106 t/m 168	volland	569 fol.	RABr. WB 92
8	1478	69 t/m 105	volland	416 fol.	RABr. S. 2
9	1478	compleet	wanland	219 fol.	RABr. WB 131
10	1494	1 t/m 89	volland	379 fol.	RABr. WB 93
11	1494	1 t/m 89	volland	366 fol.	RABr. WB 94
12	1494?	135 t/m 170	volland	214 fol.	RABr. S. 3
13	1494	compleet	wanland	151 fol.	RABr. WB 132
14	1513	1 t/m 81	volland	414 fol.	RABr. WB 96
15	1513	1 t/m 81	volland	416 fol.	RABr. WB 133
16	1513	82 t/m 125	volland	452 fol.	RABr. WB 97
17	1513	82 t/m 124	volland	457 fol.	RABr. WB 98
18	1513	125 t/m 170	volland	363 fol.	RABr. WB 99
19	1554	1 t/m 45	volland	397 fol.	RABr. WB 101
20	1554	46 t/m 97	volland	540 fol.	RABr. WB 102
21	1554	98 t/m 126	volland	434 fol.	RABr. WB 103
22	1554	127 t/m 156	volland	400 fol.	RABr. WB 104
23	1554	157 t/m 170	volland	222 fol.	RABr. WB 105
24	1553	compleet	wanland		RABr. WB 134

De nummers van vòòr 1500 zijn ook te vinden in H. Rombaut, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van documenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500)*. Publikatie Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 106 (Gent 1991) 398 e.v.

B De bronnen in de nabije omgeving van Blankenberge-Brugge

	<i>jaar</i>	<i>gebieden</i>	<i>omvang</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>
1	1398	Eyensluis		Brugge OCMW. St. Janshosp., A22
2	1502/40	Tienhonderdpolder	38 fol.	ZA Hs 1405 (later afschrift)
3	1502?	Moerkerke	46 fol.	RABr. S. 13
4	1456	Beoostereede	136 fol.	ZA Hs. 1505 (16de-eeuws)
5	1456	Beoostereede		ZA Hs. 1506 (16de-eeuws)

Nr. B1 is ook te vinden in H. Rombaut, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van documenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500)*. Publikatie Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 106 (Gent 1991) 405 e.v.

C De bronnen in Noordoost-Vlaanderen: Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe

<i>jaar</i>	<i>gebieden</i>	<i>blz.</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>
1	1499 Brugschenpolder	76	ARAB RK, 50639
	1499 met de Westpolder	37	ARAB RK, 50639
2	1567 Evening Polder van Namen	kohier	ARAB AdL, port. 985
3	1510* Evening Nieuw-Frankendijk en Divershoek	31	RAK Enn, 3030
4	1580 Idem	65	GAA, 652-H
5	1508 Evening Langendam	24	RAK Enn, 3030
6	1538 Idem	25	RAK Enn, 3030
7	1551 Idem	24	GAA, 652-F
8	1518 Evening Rietvliet	116	RAK Enn, 3034
9	1536 Idem	124	RAG Varia, D-3173
10	1550 Idem	159	GAA, 652-E
11	1592 Dullaertpolder		
12	1580 Evening Lamswaarde		
13	1535 Evening Ser Pauwelspolder	92	ZA HA, 625
14	1532 Evening Hengstdijk	16	GrSTD, B-234 en RAG Dro,
15	1556 Evening Rietdijk & Wulfsdijk		RAK KvK, ongeclasserd, uittreksels
16	1562 Schorren Hulsterhaven	11	ARAB AdL, port. 989
17	±1480 Evening Copwijck (met de Bayaertspolder & Schreijdijk)		SAG Bijloke, nr. 392, uittreksels
18	1562 Idem	96	SAG Bijloke, 406
19	1564 Evening Aendijcke	126	KMM TH, D-16 en ARAB; AEdBr, 7301
20	1577 Idem	74	SAG Bijloke, 448 en 92 ZA Za, 82
21	1557 Evening West-Zaamslag	117	ZA Za, 71
22	1543 Evening Ghenderdijcke	76	ZA Za, 71
23	1554 Evening Oudt-Othene	21	ZA Za, 71
24	1564 Idem	16	KMM TH, D-16
25	1564 Evening Nieuw-Othene	21	KMM TH, D-16, 28 ZA Za, 71
26	1557 Capellepolder	kohier	SAG Pott, 524
27	1567 Evening Beoostenblijje	356	ARAH, Staten-Generaal, 12565
28	1549 Evening Bewestenblijje incl. Zuiddorpe)	318	KMM TH, D-16
29	1565 De Zoutepolder		ADN B, 1624, fol. 128 ^v -130 ^r
30	1576 Evening Triniteyt	32	ARAB AdL, port. 987
31	1550 Evening Strijpeepolder	kohier	RAG Boudelo, 2733
32	1565 Evening Lovenpolder	kohier	SAG Pott, 143
33	1565 Idem		ADN B,
34	1545 Evening Koudenpolder	kohier	SAG Pott, 144
35	1518 Willemskercke	kohier	SAG Pott, 524

<i>jaar</i>	<i>gebieden</i>	<i>blz.</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>	
36	1576	Idem	14	ARAB AdL, port. 987
37	1576	Vremdijcke	23	ARAB AdL, port. 987
38	1576	Lievin Leynspolder	3	ARAB AdL, port. 987
39	1521	Parochie Zelzate	40	RAG Bisdom, B-4605
40	1565	Parochie van Assenede	102	RAG Assenederambacht, 217
41	1565	Parochie en bezet Ertvelde	406	Ibidem
42	1570	Parochie Wachtebeke	538	SAG Bijloke, 270
43	1580	Parochie Winkel	174	SAG Bijloke, 271
44	1511	Parochie Boekhoute	52	RAG Nieuwbos, 7
45	±1600	Idem	166	Boekhouterambacht, 207
46	1511	Parochie Bassevelde	170	RAG Nieuwbos, 7
46	±1600	Idem	174	Boekhouterambacht, 207

* Vergelijk A. de Kraker, 'Vlaamse everingboeken uit de 16e eeuw; een multidisciplinaire benadering van een miskende bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (1995) 22, waar abusievelijk 1509 is vermeld. De datering volgt de stijl van Utrecht en dient derhalve in 1510 te worden gecorrigeerd.

D De bronnen in Zeeland

<i>jaar</i>	<i>gebieden</i>	<i>omvang</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>	
1	1518*	Yerseke Ambacht	33 blz.	ZA Aanw. 1982, 154 (fotocopie) RA Utrecht, Kapittel. van Oud-Munster, 844 (orig.)
2	1567	Oosternieuwland (Veere)	4 fol.	ZA RKZ, II, 1128A
3	1575	Noordtmonster	19 fol.	ZA RKZ, II, 1128B
4	1573	Parochie Bruinisse	17 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 120
5	1577	Parochie Bruinisse	27 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 120
6	1584	Parochie Bruinisse	20 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 120
7	1591	Parochie Bruinisse	28 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 120
8	1574*	Westwatering	239 fol.	ZA Hs, 1203
9	1581*	Oostwatering	329 fol.	ZA RKZ, II-1128
10	1584	Parochie Bruinisse	9 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 124 (dijkboek)
11	1591	Parochie Bruinisse	6 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 124 (dijkboek)
12	1598	Parochie Bruinisse	9 fol.	RAA Heerl. Bruinisse, 124 (dijkboek)
13	1592*	Goese Ambacht	13 blz.	ZA Aanw. 1982, 159 (fotocopie)

* Voor nadere informatie zie ook Bijlage B, Gedrukte bronnen en literatuur.

B Gedrukte bronnen en literatuur

Inventarissen

- Inventaire des liasses portefeuilles, Chambre des Comptes (zonder datum, handgeschreven).
- Ommelopers Verzameling Vincent (Brussel 1992).
- Ommelopers 'Verzameling Mestdach (vroeger: Aanwinsten, 6388)' (Brussel 1992).
- 'Landboeken collectie Van Sieleghem' (Brussel 1992).
- Ommelopers, collectie Peper (Brussel 1992).
- Asaert, G., *Het archief van de Abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent* (Brussel 1976).
- Bussche, E. vanden, *Inventaire des Archives de l'Etat à Bruges, section première, Franc de Bruges. II, Registres* (Bruges 1884).
- Decavele, J. en J. Vannieuwenhuyse, *Archiefgids. I, Oud-archief* (Gent 1983).
- Degrijse, K., *Inventaris van het archief van het ambacht Boekhout* (Brussel 1983).
- d'Hoop, A., *Inventaire général des archives Écclésiastiques du Brabant II* en V (Brussel 1922 en 1930).
- Renson, S., *Inventaris van de Varia-Reeksen* (getypt 1989).
- Het Rijksarchief in de Provinciën. Overzicht van de Fondsen en Verzamelingen. I, De Vlaamse Provinciën* (Brussel 1974).
- Rijksarchief in Zeeland. Plaatsingslijst van de verzameling aanwinsten Rijksarchief in Zeeland, 1955-1990* (Middelburg 1990).
- Sandbergh, G.F., *Inventaris van de archieven van de Rekenkamer van Zeeland. II, Archieven gedeponneerd bij het archief van de Rekenkamer, 1189-c. 1825* (1973).
- Schoups, I., *Inventaris van het archief van het ambacht Assenede* (Brussel 1978).
- Unger, W., *De handschriftenverzameling* (z. p. 1955). In 1990 aangevuld door A.F. Franken.
- Warlop, E., *Inventaris van het fonds d'Ennetières* (Brussel 1981).
- Werveke, L. Van, *Watering Blankenberge. Inventaris van de archieven aan het Rijksarchief in bewaring gegeven* (z.pl. z.d. en in bewerking).
- Wiersum, A. Van, 'Het archief van de ambachtsheerlijkheid Bruinisse. Bijlage D', *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* (1903) 1-33.
- Wiersum, E., 'Het archief van de ambachtsheerlijkheden Zaamslag, Aandijk en Othene', *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf van de Bronnen van Oudvaderlands Recht* (1903) 1-20.

Bronnenpublicaties

Bij de onderstaande bronnen is een selectie gemaakt uit de circa honderd Zeeuwse overlopers die door de Nederlandse Genealogische Vereniging, afdeling Zeeland (zetel: Goes) in de afgelopen tien jaar zijn uitgegeven. Al deze publicaties zijn in eerste instantie ten behoeve van de genealoog

gemaakt. Ze bevatten alle namen van personen en hebben verschillende soorten toegangen op deze namen. De inleiding in elke bronnenuitgave beslaat hooguit één bladzijde, maar soms wordt uitgelegd hoe de overloper in elkaar zit en wat de betekenis is van de voornaamste standaardtermen.

- Back, I.P., *Oostwatering (Walcheren), overloper 1581*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland' Prae 1600 Club (1991).
- Bruin, M.P. de, 'Het handvest met "verclaringe" van de Watering Beoosten Ierseke, 1438 en 1439', *Archief, Vroegere en latere Mededelingen in betrekking tot Zeeland. Uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1958) 62-72.
- Fokker, G.A., *Repertorium van Charters en bescheiden betreffende het Zeeuwsche dijkwezen* (Middelburg 1878).
- Fruin, R., 'Schot en Bede in Zeeland', *Verslagen van de Algem. Vergadering van het Historisch Genootschap* (1903) 55-95.
- Harthoorn, P.A., *Rilland, overloper 1454*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1989).
- Harthoorn, P.A., *Yerseke overloper 1518*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1990).
- Harthoorn, P.A., *Westwatering van Walcheren Ambacht Koudekerke, overloper 1574*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1992).
- Minneboo, A., *Kapelle (Westambacht), overloper 1573*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1987).
- Minneboo, A., *Kapelle (Westambacht), overloper 1573*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1990).
- Minneboo, A., *Goese Polder, overloper 1598*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1995).
- Nijenhuis, H.D., *s-Her Pauluspolder, everdinge 1545*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1990).
- Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche Huis* (1299). Bergh, L.Ph.C. van den en J. de Fremery ed. ('s-Gravenhage 1937).
- Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 I*. Koch, A.C.F. ed. ('s-Gravenhage 1970).
- Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 II en III*. Kruisheer, J.G. ed. (Assen/Maastricht 1986 en 1992).
- Smidt, J.Th. de, 'De keuren van de Vier Ambachten van 1242 en 1261 en die van Saafingen van 1263', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Uitgave der bronnen van Oud Vaderlandsch Recht XI* (1954) 89-177.

- Smidt, J.TH. de, 'De keure van de Vier Ambachten in de Weense codex 2583' in: Kraker, A.M.J. de, H. van Royen en M.E.E. de Smet ed., 'Over den Vier Ambachten', 750 jaar Keure en 500 jaar Graaf Jansdijk (Kloosterzande 1993) 495-504.
- Vleeschouwers, C., *Het archief van de Abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent. II Regesten der oorkonden* (Brussel 1983).
- Zoete, A., *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419). Excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren*, 2 dln. (Brussel 1981-1982).

Literatuur

- Amstel-Horák, M.H.V. van, 'De morgenboeken van Rijnland. Drie eeuwen ongeregeldheid', *Leids Jaarboekje* (1985) 150-179. (In dit artikel wordt ingegaan op de samenstelling, de aard en de mogelijkheden die het morgenboek, de Hollandse ommeloper, biedt voor allerlei soorten onderzoek.)
- Augustyn, B. en E. Palmboom, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van dokumenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500). I: Dokumenten bewaard in het Rijksarchief te Gent*. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 72 (Gent 1983). (In dit werk is over de Vlaamse omloper als historische bron veel informatie te vinden.)
- Augustyn, B., H. Rombaut en M. Vandermaesen, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van dokumenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500). Deel II: Dokumenten bewaard in de rijksarchieven te Beveren, Brugge, Doornik, Kortrijk, Ronse*. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 95 (Gent 1990).
- Augustyn, B., 'Zestiende-eeuwse polderkaarten: spiegel der eigentijds landmeetkundige verworvenheden of uiting van traditionalisme? Het voorbeeld van de kaarten van het oostelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen geschilderd door de Gentenaar Francois Horenbault naar aanleiding van de stormvloed van 1570' in: Haegen, H. van der, F. Daelemans en E. Van Ermen ed., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw). Handelingen van de studiedag van 20 sept. 1985* (Brussel 1986) 75-105.
- Beekman, A.A., *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*, 2 dln. (Den Haag 1905/1907).
- Billen, C., 'Les censiers seigneuriaux comme source de géographie historique locale et régionale' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 147-161. (In dit artikel wordt ingegaan op het belang van de ommeloper uit voornamelijk de

- zeventiende en achttiende eeuw voor het historisch-geografisch en landbouwkundig onderzoek.)
- Blok, D.P., *De Franken in Nederland* (Haarlem 1979).
- Blok, D.P., 'De toponymie als bron voor de historische geografie: mogelijkheden en bespreking' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 43-61.
- Blok, D.P., 'Hoofdlijnen van de bewoningsgeschiedenis' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I* (Haarlem 1981).
- Borger, G.J., *De veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek van West-Friesland* (Amsterdam 1975).
- Borger, G.J., 'Draining- digging- dredging, the creation of a new landscape in the peat areas of the Low Countries' in: Verhoeven, J.T.A. ed., *Fens and Bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation* (Dordrecht, Boston en London 1992) 131-171.
- Brongers, J.A., *Air photography and Celtic field research in the Netherlands*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Amersfoort 1976).
- Brugs Ommeland*. (In dit tijdschrift, dat sedert 1960 driemaandelijks verschijnt, staan verschillende bijdragen die betrekking hebben op ommelopers. Het tijdschrift is een uitgave van de Heemkundige Kring "Maurits van Coppenolle" te Brugge.)
- Buntinx, W., *Het Transport van Vlaanderen (1305-1517)*. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiële instellingen van het graafschap Vlaanderen (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent 1964-1965).
- Coninck, W. de, 'Langs Wachtebeekse wegen. Een heemkundige wandeling, anno 1662' in: *Jaarboek 1989 van de Heemkundige Kring "Oud Wachtebeke"*. (In deze studie wordt aan de hand van het volumineuze landboek van Wachtebeke per beloop het gehele landschap in kaart gereconstrueerd.)
- Coornaert, M., 'De Eede en de Eyesluis in de Oudemaerspolder', *Rond de Poldertorens* (1962) 121-140.
- Coornaert, M., 'Het land achter de Evendijk (van Couterlant tot Veldegoede)', *Rond de Poldertorens* (1963), 116-180. (Het artikel gaat met name over het gebied ten westen van Brugge en bezuiden Knokke. De auteur gaat tevens aan de hand van de naam Evendijk in op het aspect van het gemeenschappelijk weren van het zeewater.)
- Coornaert, M., 'De ommeloper, het Middeleeuwse kadasterboek', *Rond de Poldertorens* (1966) 15-27. (In deze – naar mijn smaak wellicht miskende – studie is Coornaert de eerste in Vlaanderen die op grondige wijze enkele Brugse ommelopers als bron voor verder onderzoek analyseert.)
- Dekker, C., *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971).

- Devos, M. en H. Ryckeboer, *Woordenboek van de Vlaamse dialecten. I Landbouwwoordenschat, afl. 1. Akkerland en Weiland* (Tongeren 1979).
- Fockema Andreae, S.J., 'Grondeigenaars en grondgebruikers in een hoekje van Holland', *Ceres en Clio, zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1964) 55-77. (Hierin bespreekt de auteur enkele morgenboeken uit het begin van de zeventiende en midden negentiende eeuw voor het Rijnland (Wassenaar).)
- Gallé, P.H., *Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het Middeleeuwse waterstaatsrecht in Z.W. Nederland en de hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijkebeheer in dit gebied (1200-1963)* (Delft 1963).
- Gottschalk, M.K.E., *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinghe in de middeleeuwen* (Assen 1984).
- Gysseling, M., 'Overzicht over de toponymie van Zeeuws-Vlaanderen' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1953/54) 23-35.
- Gysseling, M., 'Oude toponiemen in de Vier Ambachten' in: Kraker, A.M.J. de, H. van Royen en M.E.E. de Smet ed., 'Over den Vier Ambachten', *750 jaar Keure en 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande 1993) 169-175.
- Henderikx, P.A., 'De oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277', *Holland* (1977) 212-223.
- Henderikx, P.A., 'De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief' in: Heeringe, R.M. van en P.A. Henderikx ed., *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland* (1995) 71-113.
- Hennes, J., 'De kadastrale bronnen uit de Franse tijd en het primitief kadaster' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België* (Brussel 1980) 195-203.
- Hofstee, E.W. en A.W. Vlam, 'Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland', *Boor en Spade* 5, 195-235.
- Horsten, F.H. en H. van der Linden, 'Grondeigenaars, grondgebruikers en percelering in Kattenbroek', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift XI* (1977) 5 en 388-399. (Aan de hand van landboeken benadrukken de auteurs vooral de grondbezitsverhoudingen en het ruimtelijke aspect daarvan.)
- Koeman, C., 'Algemene inleiding over de historische kartografie, meer in het bijzonder: Holland vóór 1600', *Holland* (1975) 218-237.
- Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alphen aan de Rijn 1983).
- Kraak, A.J., 'De overlopers als historisch-geografische bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* (1984) 47-53. (In dit verkennende artikel beperkt de auteur zich tot de Zeeuwse ommelopers en bespreekt daarvan enkele kenmerken.)
- Kraker, A.M.J. de, 'Waterschapsorganisatie en binnenwaterbeheersing

- tijdens de zestiende eeuw in Noordoost-Vlaanderen. Het voorbeeld Hulsterambacht' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* (1990/91) 21-51. (In dit artikel wordt aan de hand van de ommelopers aangetoond hoe de afwatering in het Hulsterambacht toentertijd plaatsvond.)
- Kraker, A.M.J. de, 'De reconstructie van het laatmiddeleeuwse landschap en de lozing van het binnenwater. De everingen in het Axelambacht tijdens de zestiende eeuw' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* (1992/93) 7-44. (In dit artikel wordt aangetoond hoe het historische landschap aan de hand van de ommelopers kan worden gereconstrueerd, welke toponiemen de bron oplevert en hoe de afwatering toentertijd is geweest.)
- Kraker, A. de, 'Vlaamse everingboeken uit de 16e eeuw; een multidisciplinaire benadering van een miskende bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (1995) 20-34. (In dit artikel wordt ingegaan op het karakter van de ommeloper uit Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en aangegeven welke toepassingsmogelijkheden deze bron biedt voor verschillende soorten onderzoek.)
- Kraker, A.M.J. de, *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609* (Utrecht 1997). (Hierin wordt aangegeven op welke wijze de ommelopers zijn gebruikt voor de reconstructie van het grondbezit en daarvan afgeleid, wie belast waren met de dijkzorg in genoemd gebied.)
- Kraker, Adriaan de, 'Het dijkgeschot als belasting op de grond door de eeuwen heen. De casus van het Vlaamse en Zeeuws-Vlaamse kustgebied tussen circa 1350 en circa 1990' in: *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Amsterdam 1999) 41-59. (In dit artikel wordt uiteengezet hoe het dijkgeschot in de loop der eeuwen werd geheven en welke rol de ommelopers en de geschotsboeken daarbij speelden.)
- Lambrecht, D. en J. Van Rompaey, 'De staatsinstellingen in het Zuiden van de 11de tot de 14de eeuw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* III (Bussum 1982) 77-135.
- Linden, H. van der, 'Iets over wording, ontwikkeling en landschappelijk spoor van de Hollandse waterschappen', *Holland* (1978) 101-113.
- Linden, H. van der, 'Geschiedenis van het waterschap als instituut van waterstaatsbestuur' in: B. de Goede ed., *Het waterschap, recht en werking* (Deventer 1982) 9-34.
- Maddens, K., 'Het verschil tussen de "pointinghe" en de "zettinghe", voornamelijk in het Brugse Vrije tijdens de periode 1515-1550', *Standen en Landen* XLIV (1968) 29-58.
- Mertens, J., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van*

- het *Colloquium te Brussel*, 25-27.IV.1979 (Brussel 1980).
- Ockeley, J., *Landboek en primitief kadaster, instrumenten voor de reconstructie van de agrarische structuur. Methodologie en resultaten toegelicht voor Kobbegem*. *Miscellanea Archivistica XXXVII* (Brussel 1984). (In deze publicatie bevindt zich een beknopte bibliografie over het onderwerp p. 11-15.)
- Pouls, H.C., 'Oude landmeetkundige methoden en de hedendaagse terminologie', *Kartografisch Tijdschrift* (1985) 19-28.
- Pouls, H.C., 'De driehoeksmeting of triagulatie', *Caert Thresoor* 8 (1989) 61-71. (In dit artikel worden de opmetingsmethoden van de landmeters uit voornamelijk de 16de eeuw behandeld.)
- Rentenaar, R., 'Geschiedenis en nederzettingsgeografie. Beschouwingen over de historische ontwikkeling van landelijke perceelsvormen in Duitsland naar aanleiding van enkele recente werken', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 81 (1968) 1-21. (Dit artikel is van belang om inzicht te krijgen in de verschillende perceelsvormen.)
- Rentenaar, R., 'Samenstelling met persoonsnamen in de middeleeuwse Zeeuwse toponymie' in: *Archief, mededelingen van het Koninklijk Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen* (1991) 1-33.
- Rentenaar, R., 'De plaatsnamen op -inge(n) in Zuidwest-Nederland' in: *Archief, mededelingen van het Koninklijk Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen* (1992) 1-33.
- Rond de Poldertorens*. (In dit heemkundige tijdschrift dat sedert 1958 verschijnt, zijn verschillende bijdragen over ommelopers verschenen of bijdragen waarin deze bron een belangrijke rol speelt. Het tijdschrift is een uitgave van de "Geschied- en Heemkundige Kring St-Guthago.)
- Ryckaert, M., 'De bronnen voor het opstellen van en "Stedelijk kadaster" voor het Ancien Régime' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 161-172. (Deze bijdrage handelt over de prekadastrale situatie.)
- Ruwet, J., 'Le cadastre thérésien comme source pour la géographie historique de la Belgique, du Grand-Duché de Luxembourg et des régions limithohes' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 172-195. (Deze bijdrage behandelt de zaken omtrent de kadastrale situatie in Luxemburg tijdens de achttiende eeuw.)
- Smet, A. de, 'Oude landmeterskaarten, bronnen voor de historische geografie' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 228-241.
- Tebrake, W., *Medieval frontier. Culture and Ecology in Rijnland* (Texas M & A Press 1985).

- Toen, E., 'Landbouwproductie en bevolking in enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het Ancien Regime (14e-18e eeuw)', in: A. Verhulst en C. Vandenbroeke ed., *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14de-18de eeuw* (Gent 1979) 131-200. (In deze bijdrage wordt toegelicht hoe men de tiendkohieren kan gebruiken voor sociaal-economisch en historisch onderzoek.)
- Verhelst, J., *De documenten uit de ontstaansgeschiedenis van het moderne kadaster en van de grondbelasting (1790-1835)* (Brussel Algemeen Rijksarchief 1982).
- Verhoeve, A., 'Bodemkaart en landboek in een landschapsgenetisch perspectief' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 241-255.
- Verhoeve, A., 'Het landboek als cartografische bron voor cultuur-historisch landschapsonderzoek' in: Haegen, H. van der, F. Daelemans en E. Van Ermen ed., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw). Handelingen van de studiedag van 20 sept. 1985* (Brussel 1986) 253-275. (In dit artikel wordt gewezen op het belang van de ommeloper als voorloper van kaarten en als bron voor landschapsreconstructie. De auteur dateert het ontstaan van het landboek of de ommeloper echter in de zeventiende eeuw.)
- Verhoeve, A. en G. Larnoe, 'Landboeken. Mogelijkheden en beperkingen voor historisch-geografisch onderzoek', *Tijdschrift van de Belg. Ver. Aardr. Studies - BEVAS* (1988) 319-345. (De auteurs gaan in op de inhoud van de landboeken en geven aan hoe de gegevens daaruit met behulp van CP-programma's tot bestanden kunnen worden verwerkt en vervolgens op kaart kunnen worden weergegeven.)
- Verhulst, A.E., 'Kadastrale archieven en plaatselijke geschiedschrijving' in: *Cultureel Jaarboek van de Provincie Oost-Vlaanderen* (1954) 303-310.
- Verhulst, A., *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen* (Brussel 1958).
- Verhulst, A., 'Landbouw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I* (Haarlem 1981) 166-180.
- Verhulst, A., *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen* (Brussel 1995).
- Vlam, A.W., 'De kadastrale archieven en hun betekenis voor de bodemkundige' in: *Boor en Spade IV* (1951) 326-335.
- Witte, A.J., 'De overlopers in Zeeland' in: *Spelerie* (Kapelle 1992) 139-144. (In dit artikel wordt een beknopt overzicht gegeven van de overlopers en hun toepassing voor genealogisch onderzoek.)

Zoete, A., *De documenten in omloop bij het Belgische kadaster (1835-1875)* (Brussel Algemeen Rijksarchief 1979). (In deze publicatie bevindt zich een beknopte bibliografie over het onderwerp p. XXIV-XXVI.)

C Begrippenlijst

De doorgewerkte ommelopers leveren veel termen op die vrijwel onbekend zijn. Vele van deze termen komen ook niet voor in glossaria van Beekman of recente jaargangen van het *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*. In deze begrippenlijst zijn alleen de meest voorkomende termen uit de bronnen opgenomen.

baander/baender

iemand een een perceel bedrijft of bewerkt of daarvan pachter is.

baendijck

voormalige zeedijk, thans binnendijk (NO-Vlaanderen).

bastdrager

assistent die bij meting de instrumenten van de landmeter meedraagt en de stokken verzet.

beghin/begin

een begrensd gedeelte van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen (Brugse Vrije).

beloop

een begrensd gedeelte van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen (NO-Vlaanderen).

block

begrensd gedeelte van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen (Zeeland).

cavelaere

persoon die belast is met geven van leiding aan of het toezicht houden op het onderhoud van een bepaald gedeelte van de zeedijk in een watering (Zeeland).

deelinghe

groter gedeelte van een door de ingelanden zelf te onderhouden stuk van een zeedijk in een watering; een 'deelinghe' bestaat weer uit verschillende 'cavels'. (Zeeland); een voor onderhoud of aanleg aanbesteed gedeelte van een zeedijk of watergang toewijzing, verhoefslaging of verstoeling van een dijk over de dijkplichtige gelanden.

dijckbouck

register waarin het onderhoud van zeedijken over de ingelanden wordt verdeeld, bij deze verdeling is de te onderhouden

- dijk lengte veelal recht evenredig aan de omvang van het grondbezit in de watering (Zeeland).
- eveninghe/evenhinghe/evering
waterschap/watering, een door dijken omgeven stuk land met eigen bestuur waarin de ingelanden dijk- en/of watergeld betalen. De term 'evering' komt vooral voor in de zestiende eeuw en dan nog voornamelijk in het gebied van de Vier Ambachten (NO-Vlaanderen).
- eveninghboeck
register waarin op systematische wijze alle percelen uit een evening of watering zijn opgetekend (NO-Vlaanderen).
- gangh/ghanc
een begrensde gedeelte van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen (NO-Vlaanderen); vgl. mate/houck/beghin/beloop/bloc.
- gemet
oppervlakte-eenheid: Brugse gemet = 3 linen = 300 roeden = 0,4424 ha; Gents gemet = 300 roeden = 0,4455 ha; Walchers/Bloois gemet = 300 roeden = 0,3942 ha.
- gemeentedijk
dijk die door de inwoners van een polder(gebied) zelf wordt onderhouden en waarvan het onderhoud recht evenredig aan de oppervlakte van de ingelanden wordt verdeeld.
- geschot/schot
geldbedrag dat per oppervlakte-eenheid (veelal per gemet) wordt geheven om daarmee de zeedijken en waterlopen in een watering te onderhouden.
- ghewestbouck
zie eveninghboek/everingboek/overloper/ommeloper (NO-Vlaanderen).
- gheerkin
in een punt uitlopend perceel (NO-Vlaanderen).
- gheweste
wijk, beloop, ghangh, begin, etc.
- haay-gemeten
landen (Goeree) die niet het volle geschot per gemet betalen.
- haaymanlanden
landen die vrij van geschot waren, aanvankelijk door de duinen ingesloten. Haymannen waren dus vrije mannen.
- hevene/heveninghe
landmaat van 200 gemeten; ook wel land waarover geschot diende betaald te worden.
- hevenen
het gelijkmatig verdelen van de lasten van het dijkonderhoud in een watering (Zeeland).

- hevenaer
een persoon die een leidinggevende rol speelt bij de verdeling en de uitvoering van het dijkonderhoud in een watering (Zeeland); vergelijk Vlaamse 'hondsman'.
- hevenkind
personen die onder leiding van de 'hevenaer' belast zijn met het onderhoud van een 'deelinghe' in de zeedijk (Zeeland).
- heventijt
de periode gedurende welke de ingelanden bepaalde 'deelinghen' en 'cavels' in de eigen zeedijk dienen te onderhouden; de tijd dat wordt overgegaan tot een nieuwe verdeling van dergelijk onderhoud (Zeeland).
- hole/hool
heul of dam over een watergang met holle boomstam (NO-Vlaanderen).
- hon(d)sman
eigengeërfde uit een watering die het geschot int over een vast en gelijkgesteld aantal gemeten of hectaren (NO-Vlaanderen en Brugse Vrije).
- hoofden/hooft
persoon op wiens een naam een perceel gesteld wordt.
- houck
een begrensde gedeelte (mate/ghanc/beloop/beghin/bloc) van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen; benaming komt overwegend in Zeeland voor.
- line/lijne
oppervlakte-eenheid in het Brugse Vrije: 100 roeden = 0,1475 ha.
- mate
een begrensde gedeelte van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen; benaming komt zowel in Zeeland (vgl. beghin/ghanck/beloop in Vlaanderen) als in het Brugse Vrije voor; ook soort bouw- of weiland.
- meentedijck
een zeedijk die door de gezamenlijke ingelanden van een watering wordt onderhouden (Zeeland).
- moer/moor/moorkin
perceel met turf in de bodem (NO-Vlaanderen).
- ommelo(o)per(e)
register waarin op systematische wijze alle percelen uit een evening of watering zijn opgetekend (Brugse Vrije).
- ouder mate
benaming van de vorige opmeting, met ander woorden het oude everingboek (Brugse Vrije).
- overloper
register waarin op systematische wijze alle percelen uit een eve-

- ning of watering zijn opgetekend (Zeeland en soms in het Vrije van Sluis).
- oversetten
het perceelsgewijs opmeten van een watering en het – mede aan de hand van het oude – samenstellen van een nieuw register (Zeeland).
- raijen
bij het opmeten en oriënteren van de windrichting gebruikte term, welke wordt gerelateerd aan een vast punt in of buiten de watering, zoals oude bomen, kerktorens, etc. (Zeeland en Vlaanderen).
- recoleren
het vergaren van alle percelen in een register; recollement = controle (Brugse Vrije).
- roede
300e deel van een gemet; 678 roeden zijn 1 ha; lengtemaat waarmee de landmeter meet.
- schelveringhe
waterloop of kreekrestant die vaak fungeert als scheidslijn tussen belopen (NO-Vlaanderen).
- schieten
het vaststellen van de juiste hoogte van een geschot en dat ook innen/betalen.
- sluispitte
boezemwater voor de sluis (NO-Vlaanderen).
- somma
aanduiding van de totale oppervlakte per blok (Brugse Vrije).
- stackel(le)
mogelijk perceel uitlopend op een punt (Brugsenpolder, 1499).
- sticke/sticxkin
perceel (Brugse Vrije); benaming voor stuk akkerland (NO-Vlaanderen).
- uitslaan
het buitendijken van percelen bij de aanleg van een nieuwe zeedijk of een voorlopige inlaagdijk; het uitgraven van een perceel of een gedeelte daarvan om met de uitgegraven grond de zeedijk op te maken.
- viertel
oppervlaktemaat of een vierde van een gemet, d.i. 75 roeden.
- veltboek
register waarin op systematische wijze alle percelen uit een evening of watering zijn opgetekend (Zeeland, af en toe in NO-Vlaanderen).
- verhevenen
het perceelsgewijs opmeten van een watering met als doel een zo

- eerlijk mogelijke verdeling van het geschot (Zeeland en Vlaanderen).
- verhouden/verhonden/verhoudinghe/verhondinghe
het verdelen van de opgemeten evening in stukken van gelijke grootte en de toewijzing aan eigengeërfden om het geschot in het hun toegewezen deel te innen (Brugse Vrije en NO-Vlaanderen).
- verhoofdinghe
register met daarin de 'verhoudinghe', het op naam stellen van de percelen (cf. supra) (Brugse Vrije).
- volland/vullande
land dat per gemet het volle geschot (100 procent) moet betalen (Brugse Vrije).
- vroonen
landen die 'vrij' zijn, vergelijk haijmanlanden (Zeeland).
- waterijnghe
watergang of afwateringssloot (NO-Vlaanderen); waterschap of evening (Brugse Vrije); in Vlaanderen de aparte delen van oude dijkages die zijn samengevoegd.
- watergeld
verschuldigd deel van het geschot voor de binnenwerken in een evening of het mogen afwateren door de watergang van een nevenliggende watering (Vlaanderen).
- weel
waal of wiel, een uitgespoeld doorbraakgat dat na dijkherstel als kreek is binnengedijkt (NO-Vlaanderen).
- zajdijck
binnendijk die als akkerland wordt gebruikt (NO-Vlaanderen).
- zijdelinghe
kadedijkje langs een vaart (NO-Vlaanderen).

D Tabel met de verdeling van het grondbezit in de Brugschen polder, 1499

	<i>grondeigenaren</i>	<i>totaal</i>	
1	particulieren	1023 gemeten	76 roeden
2	Chartreusinnen (Brugge)	444 gemeten	53 roeden
3	kapittel van Doornik	172 gemeten	181 roeden
4	O.L.Vr.-kapittel van Kortrijk	4 gemeten	
5	abdij Ter Doest	137 gemeten	90 roeden
6	abdij Boudelo	8 gemeten	137 roeden
7	tafel van de H. Geest te Saeftinghe	26 gemeten	183,5 roeden
8	parochiekerk van Saeftinghe	20 gemeten	53 roeden

<i>grondeigenaren</i>	<i>totaal</i>	
9 parochiekerk van St. Laureins	21 gemeten	71 roeden
10 tafel van de H. Geest van St. Laureins	7 gemeten	89,5 roeden
11 parochiekerk van de Polder van Namen	3 gemeten	108 roeden
12 diversen		22 roeden
Totaal:	1868 gemeten	264 roeden
Land liggend in 'dijcpitten' (3 procent):	55 gemeten	144 roeden.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat 54,8 procent van de grond in particuliere handen berust, 46,2 procent in handen van de grote geestelijke instellingen en slechts 4 procent eigendom is van de lokale geestelijke instellingen.